

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

CZENE VALÉRIA

KATOLIKUS ELLENREFORMÁCIÓ ÉS NÉPOKTATÁS MAGYARORSZÁGON

1560--1777

Bölcészdoktori értekezés

A témát kitűzte:

Dr. ÁGOSTON GYÖRGY

tanszékvezető egyetemi tanár

S Z E G E D 1983.

T A R T A L O M

BEVEZETŐ.....	3 oldal
I. A KATOLIKUS FALUSI KISISKOLAI OKTATÁS HELYZETE A TRIDENTI ZSINATTÓL A SZATMÁRI BÉKÉIG /1560--1711/.....	10
II. A KATOLIKUS FALUSI KISISKOLAI OKTATÁS HELYZETE A SZATMÁRI BÉKÉTŐL A RATIO EDUCATIONIS KIBOCSÁ- TÁSÁIG/1711--1777/.....	24
Az államhatalom iskolapolitikája a XVIII. szá- zad első felében.....	34
A protestánsok korlátozása.....	38
Falusi kisiskolák és iskolamesterek.....	50
A tanítás anyaga és módszere.....	68
A katolikus egyház és a beiskolázás.....	75
JEGYZETEK.....	86
BIBLIOGRÁFIA AZ IDÉZETT MUNKÁKRÓL.....	102

BEVEZETŐ

A magyar helytörténeti kutatás mindeddig eléggé figyelmen kívül hagyta a nevelés- és művelődéstörténelem kérdéseit, pedig mind a tanárképzés, mind a pedagógiai munkában dolgozó nevelők önképzése szempontjából fontos a mult "történetiségen alapuló" megismerése. Az oktatás és a nevelés továbbfejlesztéséhez értékes segítséget szolgáltat a mult próbálkozásainak, sikereinek és kudarcainak megismerése. A korszerű közoktatás továbbfejlesztése sürgeti a neveléstörténeti kutatás fokozását. A vidéki levéltárak is bő lehetőséget biztosítanak a neveléstörténeti kutatásokhoz. A kiaknázatlanság különösen az egyházi levéltárakra vonatkozik, márpedig a XVIII. század 70-es éveig -- főként a falusi népoktatás -- teljesen az egyházak kezén volt.¹

Neveléstörténeti irodalmunkban elsősorban elsőfoku nevelési intézményeink, az elemi, illetve az általános iskolák története a legelhenyagoltabb, holott a népoktatás jelentőségének növekedése szükségessé tenné az ezen a téren megtett ut vizsgálatát.² A "kisebb nemzeti iskolák" azért is megérdemlik a figyelmet, "mivel majd nem minden tanuló ezekben kezdi pályáját, sokan pedig ezeknél felebb nem is mennek".³ Ezért a kutatás legdöntőbb feladata a népoktatás kérdéseivel kapcsolatos anyag feltárása, minthogy a polgári neveléstörténetírás háttérbe szorította az elnyomott tömegek nevelésének vizsgálatát, s lényegében csak az uralkodó osztály körében folyó neveléssel foglalkozott.⁴

A falusi iskolák multjának, sorsának felmérése marxista neveléstörténetünk sürgető szükséglete. Ebből az adósságból szeretnék valamicskét törleszteni, amikor dolgozatomban a nép legnagyobb tömegeit érintő iskolatípus, a falusi elemi /kisiskolai/ katolikus népoktatás helyzetével foglalkozom a kései feudáliskori Magyarországon a tridenti zsinattól /1560/ az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationis-ig. "Hazai népoktatásunk e korszakának teljes feldolgozása és részletes elemzése -- írja Mészáros István, a jeles neveléstörténész -- a jövő el nem hanyagolható neveléstörténetkutatási feladata".⁵

Ezeket az "alsórendű" iskolákat eredetileg triviális /scholae triviales/, majd "nemzeti" iskoláknak /scholae vernaculae, még inkább: scholae nationales/ hívták, mivel ezekben nemzeti nyelven folyt a tanítás. Minden tanuló ezekben kezdte iskolai pályáját, "s a falusi köznép nevendékei ezeknél föllebb nem is mennek".⁶ Az "elemi" iskola szakkifejezés csak a reformkorban vált általánossá. A korabeli latin megfelelők szó szerint nehezen fordíthatók le magyarra egyértelműen. Az "alsófoku iskola" elnevezés azért nem megfelelő, mert a szóban forgó iskolák nem folytatódtak közép- és felsőfokon. De nem helyes a "népiskola" elnevezés sem, mert ezen a néven az 1868-i XXXVIII. tc. egy új, a korábbinál magasabb szintű iskolát hozott létre. Csak zavart okozna -- éppen úgy, mint az "elemi iskola" név is --, ha az 1848 előtti népoktatási intézményekre alkalmaznánk. Találónak érezzük viszont Mészáros István elnevezését, aki az 1560 és 1868 között létezett önálló, tanítási nyelvül a tanulók anyanyelvét használó, más -- középszintű -- iskolatípustól szerve-

zetileg független oktatási--nevelési intézményt "kisiskola" névvel illeti.⁷

Ezekben a "kisiskolákban", amelyekben "a vallás tanítón kívül, egy tanteremben egy tanító tanította a gyermekeket", a tudományok elemeit, "első vonásait" oktatta: a hit- és erkölcsstant, olvasást, írást és számolást.⁸ A népoktatás alapvető feladata nem tárgyi ismeretek közlése, hanem inkább és elsősorban az volt, hogy az alsóbb társadalmi rétegek tagjai -- az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően -- betagolódjanak az adott társadalmi rendbe, és "állapotbeli" kötelességeiket tudomásul vegyék.

A falusi iskolák másik feladata volt egy olyan viszonylag szűk létszámú "közvetítő réteg" kinevelése, amely -- egyszerűbb papok és tanítók útján -- a fenti eszményeket tovább képviseli. És csak harmadsorban jöhetett számításba, hogy "az élet alsóbb memén" maradóknak a legszükségesebb, alapvető ismereteket az iskolában megszerezze maguknak.⁹

Alsófoku iskolázás, vagyis elemi ismeretek oktatása többféle formában folyt Magyarországon. Egyrészt a külön e célra létesült falusi, városi "kisiskolákban", de folyt alsófoku oktatás a középiskolák, kollégiumok legalsó osztályaiban is. A falusi kisiskolai oktatástól lényegében különbözött a városi "elemi" oktatás. A városi gyermekek legnagyobb része a latin iskolához kapcsolódó legalsó osztályokban szerezte elemi ismereteit. Az itt folyó oktatás magasabb színvonalú volt a falusinál.¹⁰

A XVIII. század első felében nem volt egységes iskolafenn-

tartó és iskolarendszer, a polgárosuló kor igényeinek megfelelő iskola, tanterv, sem módszer. A népiskolai oktatás szervezeteileg kizárólag a különböző egyházak kezében volt. Az állami rendelkezéseket legfeljebb a katolikus iskolák követték, de ezek sem tartották magukra nézve kötelezőnek. A modern magyar közoktatási rendszert nem lehet elkülöníteni a Habsburg-birodalom egészének iskolarendszerétől. Az első tényleges lépések itt is a XVIII. század 70-es éveiben mutatkoznak /1777: Ratio Educationis/, a fordulópontot pedig a kiegyezést követő 1868-as törvény jelentette, amely nálunk is érvényesítette a szabad és kötelező oktatási rendszert.¹¹

Azért kell a magyarországi oktatásügyet tárgyaló munkának külön a katolikusok és külön a protestánsok /és más vallásfelekezetek/ iskolázásával foglalkozniuk, mert a királyi rendeleteken nyugvó intézkedések csak a katolikusok tanügyeire vonatkoztak kötelező érvénnyel. A protestánsok minden olyan rendelkezéssel szemben ellenállást tanúsítottak, amit nem az országgyűlés határozott. Mindkét vallásfelekezet mereven ragaszkodott jogaihoz, így aztán felekezeti szempontoktól mentes, mindenkire egyaránt kötelező iskolai norma csak az 1868. évi XXXVIII./népoktatási/ alaptörvényben érvényesülhetett először.¹²

Dolgozatunkban csak a katolikus egyház által létrehozott egy tanító falusi iskolászerű oktatásról lesz szó Magyarországon a kései feudalizmus XVI--XVII--XVIII. századában 1777-ig. Igyekezzünk megvizsgálni az egykori katolikus falusi kisiskolai /"elemi"/ oktatásnak nemcsak szervezetét és hatókörét, hanem főként azt, hogy milyen világgépet szerezhettek az ország la-

kosságának többségét kitevő jobbágyság és zsellérség.

Dolgozatomat a vonatkozó szakirodalom messzemenő felhasználása mellett elsősorban az egyházlátogatási jegyzőkönyvek /visitatio canonicák/ adataira támaszkodva készítettem el. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek az egyházmegyei levéltárak -- történetkutatás szempontjából -- legfontosabb okirataihoz tartoznak. A tridenti zsinat /1545--1563/ írta elő, hogy a püspök személyesen vagy megbizottai által időnként látogassa végig a joghatósága alá tartozó plébániákat, és az előirt pontokra vonatkozó észrevételeket rögzítse írásba.¹³

A püspök vagy megbizottja -- rendszerint a főesperes -- az egyházmegye plébániáinak meglátogatása alkalmával jegyzőkönyvet készített az anyaegyház és a hozzátartozó filiális falvak vallási szempontból fontosnak látszó gazdasági, társadalmi és politikai viszonyairól. A jegyzőkönyv nagy gonddal és lehetőleg pontos adatokra támaszkodva készült abból a célból, hogy feltárja a plébánia valóságos helyzetét, és ezáltal a további intézkedéseket megalapozzák.¹⁴

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek tehát az egyházmegyei látogatás írásba foglalt emlékei. Rendkívül gazdag és sokoldalú anyagot tartalmaznak; a szorosán vett egyháztörténelmen kívül fontos forrásai a művészettörténetnek, a néprajznak, a nemzetiségi viszonyoknak, az iskolázásnak, a gazdaságé és művelődéstörténetnek. Bár az egyes beszámolók különböznek egymástól -- a vizsgálati szempontok a visitatio korának az iskolai munkával szemben támasztott követelményeit tükrözik --, mégis a legtöbb esetben a következő kérdéscsoportokra szolgálnak

igen becses adatokat: az iskola épületére, az iskolamester erkölcsi életére, tanítói képesítésére, működésére, állandó és stóljajövedelmére és a tanulók számára.

Azt is fontosnak tartják, hogy a tanító milyen szorgalmat tanusít az ifjuság oktatásában, sőt itt-ott az eredményről is számot adnak, illetve megjegyzik az eredménytelenség okait. Sokszor megadják a lakosság számát és a község vallási megoszlását, beszámolnak a népről és szokásairól, erkölcséről és nemzetiségéről. A jegyzőkönyvek pontos statisztikai összesítésekre nyújtanak lehetőséget.

Ezek az adatok legalább is nagyrészen közvetlen tapasztaláson alapszanak, minden magyarázat és egyéni hozzászólások nélkül csupán a tényeket közlik, s hivatalos okmányjellegük van. Nálunk a XVI. század második felében kezdődnek, a legrégebbek az esztergomi primási levéltárban találhatóak.¹⁵ A XVII. századból már több egyházlátogatási jegyzőkönyvünk maradt fenn, különösen a második feléből. A vizitációk -- a felvetett kérdések szempontjából -- fejlődést mutatnak. Oláh Miklós primás a Felvidék községeit látogatva, még csak az után érdeklődött, hogy van-e egyáltalán plébánia, van-e papja a községnek. Később mind nagyobb igényrel lépett fel a vizitátor a tanügyi kérdések terén is, bár az egyházlátogatási jegyzőkönyvek -- műfaji okokból következőleg -- elsősorban a tanítók anyagi helyzetét rögzítették, de az elszórt adatokból is sokat megtudhatunk a korabeli kisiskolákról.¹⁶

Az eddig kellő figyelemben nem részesített püspöki jelentések /*visitatio Liminum*/ szintén értékes forrásanyagot nyujta-

nak. Mindegyik általában az egyházmegye egészének életét adja bizonyos időpontban. Előnyük, hogy a legtöbbször első kézből valók, s a szoros értelemben vett vallási szempontokon kívül jelentős népiség- és művelődéstörténeti adatokkal is szolgálnak. A püspöki jelentések adatainak hasznosítása csak a vonatkozó irodalom széleskörű felhasználása és ellenőrzése mellett gyümölcsöző.¹⁷

A vizitákon és püspöki jelentéseken kívül jól felhasználható forrásanyagot szolgáltatnak az iskolák irattárai, különféle feljegyzései, a püspöki levéltárakban pedig a következő állagok: *Informationes de Ludi Magistris, de scholis trivialibus, Acta Parochialis, Conscriptiones proventuum Parochialium* és a *Scholastica*. A megyei levéltárakban a megyei közgyűlési iratok állagában talált iskolai összeírások a készülő tanügyi reform, illetőleg az 1777-ben kibocsátásra került *Ratio Educationis* helyzetfeltáró felméréseinek tekinthetők.¹⁸

I.

A KATOLIKUS FALUSI KISISKOLAI OKTATÁS HELYZETE

A TRIDENTI ZSINATTÓL A SZATMÁRI

BÉKÉIG

/1560--1711/

Az iskolaügy a középkor óta az egyház feladatainak körébe tartozott. Az iskola az egyház "veteményeskertje", "előcsarnoka" s minden tudomány a teológia szolgálója volt.¹⁹ Ennek megfelelően az oktatásügyet is teljesen az egyház tartotta kezében. Már Békefi Remig megállapította, hogy hazánkban a XIV. és XV. században a falusi plébániai székhelyeken országszerte található iskola, sok helyen feltételezhetően már az Árpádok korában is.²⁰ Külön iskolai épületek hiányában a papnak szánt gyermekek a plébános lakásán gyültek össze, vagy -- mikor már önálló tanítót fogadtak -- az ő szobája szolgált tanterem gyanánt.

Az iskolázás tulajdonkép egyik része volt a vallásgyakorlatnak; a gyermekeket a vallási ismeretekre, a latin szövegek olvasására és éneklésre tanították meg. Ilyen előkészítés után -- ha más vonatkozásban is alkalmasnak mutatkoztak --, a püspök papokká szentelhette őket.²¹

A renaissance hathatósan hozzájárult ahhoz, hogy a tekintélyen alapuló középkori nevelési rendszer a reformáció elveinek megfelelően feloldódhassék. Már a renaissance meghirdette az ember egyéni érvényesülését, s ezzel a szellemi élet szabadságát. A teológia elvesztette kiváltságos helyzetét; a tudomá-

nyok másirányu -- "világi" -- ága is érdekelni kezdte a kutató elméket. A görök filozófia és tudomány ismét napvilágra került, eredetiben tanulmányozták a latin auktorokat, a retorikában megcsillogtatták az ókori klasszikus művek szépségét.²²

A renaissance által létrejött változások befolyást gyakoroltak a nevelésre is. A cél: a sokoldaluan képzett egyén, a testileg--lelkileg harmonikusan kifejlesztett tökéletes emberi személyiség /perfecta humanitas/. A transcendens célok helyett a földi élet iránt érdeklődő ember felfedezte a természet és a művészet szépségét. Az oktatásban fontosnak tartották a megértést, az önálló gondolkodás fejlesztését, éppen ezért kezdték figyelembe venni a gyermek egyéniségét, sőt egyéniségén keresztül a testét is.²³

A reformáció értékesíteni tudta a renaissance vívmányait. De amíg a renaissance csak az előkelők és a gazdagok, a jómódu polgárok gyermekeinek nevelésével foglalkozott, addig a reformáció a főuri és magánneveléssel szemben a nyilvános, és a mindenkire kiterjedő nevelésnek az útját egyengette. Martin Luther a hitelesítés eszközévé tette a népiskolákat, és a bibliaolvasás érdekében szorgalmazta az írás és olvasás széleskörű ismeretét.

A reformáció a művelődés- és iskolaügyet nagymértékben előrelendítette. A híveket arra buzdította, hogy maguk tanulmányozzák azokat a szent iratokat, amelyeket addig csak a papoknak volt szabad olvasni és értelmezni. A reformáció propagandájának egyik leghatásosabb eszköze az ének volt. A magyar prédikátorok is világosan felismerték, és alkalmazták a lutheri újítást

az anyanyelvi gyülekezeti éneklést.²⁴

A protestáns ifjak nyugati egyetemekre jártak, megismerkedtek a polgári, a fejlődő kapitalista világgal, és többé-kevésbé "fertőzve" kerültek vissza az elmaradt feudális Magyarországra. A nyugatról jött protestáns fiatalok sok újat hoztak a népoktatás részére. A protestáns egyházi vezetőknek nagyon szerencsés volt az az intézkedése, amely a jövőendő lekipásztorokat néhány évig tanításra kötelezte. Az iskola ugródeszkat jelentett a lelkészséghez.²⁵

Az alsófoku oktatás fejlődését a reformáció vitte előbbre. Hazánkban is alkalmazta hódításának három fegyverét: a szószéket, az iskolát és a sajtót. A prédikátorok nálunk is -- mint külföldön -- belátták, hogy eszméiket csak a nép képzése által juttathatják diadalra. Ezért fokozott buzgalommal foglalkoztak a nevelés ügyével; az iskolát az igehirdetés, a térítés egyik eszközévé tették. Tudatosan törekedtek arra, hogy minél szélesebb körökben elterjesszék az anyanyelvre fordított biblia olvasását. Az iskola sorsa elválaszthatatlanul összefonódott a gyülekezet sorsával. A zsinati végzések -- ha rövidem is --, de mindig megemlékeztek az iskolákról; iskolák felállítását, külön tanítók alkalmazását szorgalmazták.²⁶

III. Pál pápa -- eleget téve V. Károly császár sürgetésének -- a hitszakadás megszüntetésére, s az egyházi fegyelem helyreállítására általános zsinatot hirdetett. A zsinat többszöri megszakítás után 1563-ban ért véget. Határozatait IV. Pius pápa 1564-ben bullában erősítette meg. A zsinat összefoglalta a katolikus hitigazságokat, s a visszaélések megszüntetésével igye

kezett helyreállítani az egyház fegyelmét. Rendezte a papnevelést; minden püspök székhelyén papnevelőt köteles állítani. Ujra szigorúan megtiltotta a papok nősülését.²⁷

A tridenti zsinat az elvesztett pozíciók visszaszerzésére, és a katolikus egyház újjáélesztésére hatalmas erőfeszítéseket tett. Hatását elsősorban vallási téren éreztette, de megnyilvánult az a művelődés minden területén. A zsinat a püspök kötelességévé tette, hogy legalább minden vasár- és ünnepnap a gyermekek minden egyes parókián a hit elemeiben s az isten és a szülők iránti köteles engedelmisségben oktatást nyerjenek.²⁸

A katolikus egyház az 1566-ban megjelent Catechismus Romanus által a lelkipásztoroknak biztos vezérfonalat adott, hogy hűveiket koruknak és állapotuknak megfelelően taníthassák. /Magyarra Oláh Miklós megbízásából Telegdi Miklós fordította le, s már 1562-ben meg is jelent/.²⁹

Magyarországon az ellenreformáció első lépései Nagyszombat városának és Oláh Miklós érseknek a nevéhez fűződnek, aki megkezdte a tridenti zsinat határozatainak végrehajtását. A katolikus egyház az ellenreformáció során igyekezett visszaszerezni elvesztett pozícióit, s célkitűzésének elérése érdekében felhasználta az iskolákat is. "Iskolai oktatás és nevelés, irodalom, művészet és a magyar barokk művelődésnek szinte minden vonatkozása végső fokon egyetlen célnak szolgálatában állt; a lelkeket visszahódítani a katolikus egyháznak".³⁰

A feudalizmus e korszerűsítési folyamatának egyik legfőbb és legkövetkezetesebb ideológiai támasza a jezsuita rend volt, amely kora tudományosságát felhasználva, kiválóan képzett agi-

tátorokkal dolgozott. Számos főurat megnyert a katolicizmus számára, kik a konvertiták jellemző buzgalomával anyagilag is támogatták restaurációs törekvéseiket. A főurak megtérése után megkezdődött a tömegek megtérítése. Birtokaikon hatalmi eszközökkel /Cuius regio, illius religio/ végrehajtották az ellenreformációt.³¹

A jezsuiták legkorszerűbb fegyvere az oktatás volt; átvették az európai humanizmus, sőt a protestáns iskolázás /Melancton, Sturm/ bevált eredményeit, s ezeket egységes rendszerbe dolgozva /Ratio studiorum -- Oktatási szabályzat --, végleges fogalmazása 1599-ből/ eredményes tanításukkal hamarosan megnyerték a nemesség és a módosabb polgárság támogatását.³²

Most már szükségessé vált annak megvalósítása, hogy lehetőleg minden nagyobb településen legyen tanító, aki a gyermekekkel megismerteti adott társadalmi helyzetükben szükséges "állapotbeli" kötelességeiket. A magyar főpapok a hitoktatás elrendelésével nem sokat késlekedtek. A kezdeményező lépést még a tridenti zsinat befejezése előtt megtették az Oláh Miklós elnöklése alatt összeült 1560-i nagyszombati zsinaton. A nagyszombati zsinat kötelességévé tette a lelkészeknek, hogy hivatásukat a hittan elemeiben oktassák, az evangéliumokat, epistulákat, a katekizmust, az apostoli hitvallást és a közhasználatban levő imádságokat magyarázzák. Ugyanakkor elrendelte, hogy minden plébánia vagy a szegényebbek többen egyesülve, iskolamester /ludimagister/ alkalmazzanak.³³

Az iskolamester hivatása: az ismeretek elemeibe bevezetni a gyermekeket, vagyis az olvasásra, írásra, egyházi énekekre, a

vallástanra és imádságokra /Hiszekegy, Miatyánk, Angyali üdvözet, Salve Regina, tiz parancsolat, az irgalmasság cselekedetei, asztali áldás stb./ tanítani. Az 1560-i nagyszombati rendelkezések tehát pontosan körvonalazták a kisiskolák tananyagát: katekizmus, olvasás, írás, éneklés.³⁴

A gazdaságilag megerősödött, és immár politikai hatalmát is biztosító főuri osztálynak hathatós ideológiai támaszra volt szüksége a katolikus Habsburg királlyal való szövetség, valamint az új erőre kapott feudalizmus erősítésére. Mindkét vonatkozásban a feudalizmussal régtől fogva összeforrott katolikus egyház tehetette számára a legjobb szolgálatot, amely 1560-ban egy aránylag széles körű, feudális alapozású népoktatási szervezetet és rendszert alakított ki.³⁵ "E korszak népoktatási eredményeit fejlesztette tovább az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis; ennek kiteljesedéséért küzdött a reformkor, s ezt váltotta fel, egy magasabb minőségi szintet képviselve, az Eötvös-törvénnyel kezdődő korszak népoktatása".³⁶

A hazai katolikus egyházi szervezet a XVI. század utolsó évtizedeiben megszilárdult. A protestáns arisztokrata családból származó, de jezsuiták által nevelt Forgách Ferenc /1564--1615/ esztergomi érsek személyében olyan vezető került a magyar egyház élére, aki az ellenreformáció harcos irányát támogatta.³⁷ A vezetésével 1611-ben lezajlott nagyszombati zsinat népoktatási határozatai jelentős továbblépésről tanuskodnak. Meghagyták a plébánosnak, hogy az általa kiválasztott emberek a fiukat, jólelkű öreg asszonyok pedig a leányokat vasárnap délután kísérik a templomba, kiket a plébános ott keresztény tanításban részesít;

a tanulás előtt énekelnek, azután a kis káté nyomán a Miatyánk, Üdvözlégy, Hiszekegy, tiz parancsolat és az anyaszentegyház öt parancsolatának megtanulására kerül sor.

Az egyházi ellenőrzés /vizita/ során a vizitátoroknak a tanítót is meg kellett látogatni, hogy megbizonyosodjanak "tudásáról, megatartásáról és tanítás módjáról". A zsinat a tanítóra nézve azt a határozatot hozta, hogy alkalmazása előtt hitvallásáról ünnepélyes nyilatkozatot tegyen a hivek jelenlétében, "rossz" vagy tiltott könyveket ne tartson, ünnepnap a káptén kívül az iskolában más tárgyat ne tanítson. Ezután minden plébánián névsort kellett vezetni az iskolára alkalmas gyermekekről.³⁸

Kisiskola szervezésére tehát egyházi törvények kötelezték a katolikusokat a XVI. század második felétől kezdve 1777-ig a falvakban és városokban egyaránt.³⁹

A katolikus restauráció nagyobb mértékben csak a XVII. század elején, a jezsiták állandóbb megtelepedésével, a királyi hatalom komolyabb támogatásával, és főként Pázmány Péter működésével kezdődött meg, aki a belső reform, a papnevelés, a prédikáció, a hitvita eszközeivel harcolt, és ért el jelentős sikereket.⁴⁰ Az egyre nagyobb számban rekatolizáló földesurak az "akié a föld, azé a vallás" elv alkalmazásával a jobbagyok tömegeit vitték vissza a katolikus egyházba. Erőszakosan kiűzték a templomokból az új hit hiveit, s maguknak foglalták vissza a templomot.

Pázmány Péter 1629-ben tartott nagyszombati zsinatának naspirendjén szintén szerepelt a kisiskolák ügye. A zsinat meg-

ujította azt az előbbi rendelkezést, hogy a plébános addig ne alkalmazzon iskolájában tanítót, mielőtt az a tridenti zsinat által előírt hitvallást le nem tette. A szülők gyermekeiket csak katolikus iskolába küldték, különben nem részesülhetnek egyházi temetésben. A plébánosnak foglalkozni kell azokkal a szülőkkel, akik nem törődnek gyermekeik iskoláztatásával.⁴¹

Bár Oláh Miklós érseksége idején a nagyszombati zsinat 1560-ban a községek kötelességévé tette az iskolák építését, és alkalmas tanító felfogadását, tulajdonképpen -- mindenre kiterjedő -- "elemi" tanításról szó sem volt. A plébánosok ünnepeken híveik hittanításával foglalkoztak. A lakosok 30--40 egyénből álló csoportokra osztva jelentek meg a tanításra, melyben nemcsak az ifjuság, hanem a felnőttek és öregek is részesültek. Minden csoport élén egy--egy "felvigyázó" és "kikérdező" állt. A XVIII. század elején is még számos községben ebből állt az egész tanítás.⁴²

A XVII. század első felében még erősen érezhető a paphiány, a meglevő papok kiképzése is gyenge, a tanítók többnyire igen műveletlenek. Az 1626-os vizita szerint a népnevelés ügye még Pázmány érsekprimás egyházmegyéjében is nagyon szomorú képet mutatott. Ezek az állapotok Pázmány kormányzásának utolsó éveire sem javultak meg jelentősebb mértékben.⁴³ De a klérus -- háta mögött a Habsburg államhatalom teljes politikai, hivatali és katonai apparátusával -- mégis csak elérte, hogy a katolikus falusi kisiskolák szervezete megszilárdult. A plébános feladatait összefoglaló kézikönyvek /pl. Manuale parochorum, 1651./ már a XVII. század óta külön megemlékeztek az iskoláról, a rendtartásról és az oktatásról.⁴⁴

A gyermekeknek -- iskolaszerű oktatás keretében -- a pap tanította a katekizmust, többnyire vasárnap délben vagy délután a templomban. Az iskolamester feledata volt, hogy az iskolás korúak létszámának csak töredékét kitevő gyermekeket a hétköznapi "mindennapos" iskolában olvasásra, írásra, számolásra tanítsa. A régi plébániai iskolák a papoknak megfogyatkozott számánál fogva lassanként átalakultak, s az iskolában majdnem mindenütt világi "mestereket" alkalmaztak. Ezek megválasztása teljesen a plébánosoktól függött, akik azonban a tanítót voltaképeni rendeltetésétől csakhamar elvonták, s mindinkább az egyházi szolgálat körében történő segédkezéssel foglalkoztatták.⁴⁵

A tanítók a templomban is szolgáltak, az istentiszteletnél, temetéseknél segédkeztek a papnak, s a templomi éneket vezették. Az ellenreformáció ezen átérten is igyekezett kicsavarni a fegyvert a protestánsok kezéből, amikor nagymértékben felhasználta az anyanyelvű vallásos éneklés propagatív erejét.⁴⁶

A török uralom alá került területeken a hagyományos egyházi szervezet csakhamar megszűnt. A rohamosan terjedő török hódoltság hamarosan megsemmisítette a kalocsai érsekséget, a pécsi, csanádi, boszniai, szerémi püspökségeket, elfoglalta a győri, veszprémi, egri, váradi püspökség és esztergomi érsekség egy részét. Esztergom 1543-ban török kézre került, s a magyar római katolikus egyház feje kénytelen volt székhelyét Pozsonyba, majd Nagyszombatba áttenni. A megürült főpapságokat egy ideig nem töltötték be, s jövedelmüket a végvárokra fordították.⁴⁷

A paphiány óriási méreteket öltött. A nagyváradi egyházmegyében 1556-ben 339 plébánián még körülbelül 500 pap működött,

1711-ben mindössze három katolikus plébánia, és három pap volt az egész egyházmegyében.⁴⁸ Az 1560. évi vizita feljegyzéséből tudjuk, hogy Esztergom megye török által még el nem foglalt részében 14 község közül csak kettőben /Szölgyénben és Ölveden/ volt lelkész, a többi lelkészség üresedésben volt, vagy elpusztult.⁴⁹ A győri székesegyházi főesperesség területén az 1698-i egyházlátogatás 42 lakott /többnyire protestáns/ helység közül csak 18 faluban talált tanítót.⁵⁰ Pest megye váci járásának 43 helységében a XVIII. század küszöbén mindössze négy iskolamester élt.⁵¹

A pusztulás másfél századát a veszprémi egyházmegyében a Somogyságban mindössze három plébánia vészelte át: Igal, Kéthely és Törökkoppány.⁵² Radonay Mátyás pécsi püspök írja 1700-ban: "Magannak az én pécsi püspökségemben kivántatnának mostan 360 plébánosim, de hol vegyem és mivel tanittassam".⁵³

A török, továbbá kuruc--labanc háborúk okozta pusztulás és elszegényedés következtében igen sok templomunk és iskolánk pusztult el, s hevert sokáig romokban. A XVII. század végének felszabadító háborúja, amelynek nyomán megszűnt Magyarországon a török uralom, a volt hódoltság területet szinte üres pusztaságként hagyta maga után. Maga a felszabadító háború 16 esztendeig /1683--1699/ tartott, s nagyrészt letarolta azt is, ami a török uralom alatt valahogy tovább tengődött. A pápai főesperesség területén a vizita 1698-ban Vaszar községnél azt jegyzi fel, hogy "a felu nagy része elpusztult, s a lakosság egy része viskókban lakik, másik részük pedig vermekben és barlangokban, az idő viszontagságai miatt".⁵⁴

Mint hogy a protestáns lelkészeket megtúrta a török, így ezek a hazai és külföldi főiskolákról és egyetemekről hazatérő protestáns papok és tanítók maradtak többnyire a török uralom alatt a falvak népének egyedüli szellemi vezetői. Ha tehát a katolikus főpásztor nem akarta, hogy a megüresedett plébániába protestáns prédikátor kerüljön, akkor papjait máris plébániára kellett küldenie, mielőtt még tanulmányaikat befejezhették volna. Még ilyen körülmények között is nagyon sok községben licenciátusok és szerzetesek végezték a lelkipásztorkodást. "Jelenleg az élet nyomorusága és a paphiány miatt licenciátusunk van -- jegyzi meg az 1698. évi vizita a győri székesegyházi főesperesség Patona nevű falujával kapcsolatban --; a győri születésű magyar Krapinay György, aki a győri gimnáziumot végezte el, és aki 10 évvel ezelőtt a győri püspöki helynöktől kapott engedélyt".⁵⁵

A súlyos paphiányt igyekezett valamelyest pótolni az 1611-i nagyszombati tartományi zsinat, amely meghagyta a papságnak, hogy a hitoktatás sikere érdekében vegye igénybe jóra való világi emberek segítségét. A katolikus egyház főpásztorai az iskolamesterek kötelességévé tették a gyermekek katekizmusra oktatása mellett ünnepnapokon az evangéliumi perikópa és postilla felolvasását. Innen alakult ki lassanként az a szokás, hogy a főpapok közülük az alkalmas egyéneknek felhatalmazást /licentia/ adtak több egyházi teendő végzésére. Az ilyen felhatalmazással ellátott, és egyházi felügyeletnek alárendelt laikusokat licentiatikusoknak -- vagy mint a törökök hívták őket: félpapoknak -- nevezték.⁵⁶

A licentiatikusok fő kötelessége, illetve joga a keresztelelés, a házasság megáldása, az egyházkezelő /benedictio novae nuptae, sive sponsae/ és az avatás /benedictio mulieris post partum/ és gyászbeszéd tartása. Kötelességük volt továbbá vasár- és ünnepnapokon prédikálni, az előírt imádságokat előimádkozni, böjti és adventi időben exhortációt és ájtatosságot tartani, a tudatlanokat a hit elemeiben oktatni, a szokásos körmeneteket vezetni, a híveket a husvétii gyónás elvégzésére figyelmeztetni, a templom tisztántartására felügyelni. Sok helyen teendőik közé tartozott a halottas háznál való virrasztás /cantus nocturnus/. Ez utóbbi abból állott, hogy a halottas házban előimádkozással és szent énekek éneklésével töltötték el az éjjelt.⁵⁷

Végül csupán a kizáróan papi funkciókat tartották fenn a szomszédos város vagy falu lelkészének, akinek egyszersmind felügyelete alá helyezték a megbízott iskolamestereket. Javadalmazásuk: amit a hívek a lelkésznek tartoznának terményben és készpénzben fizetni, valamint a stóla jövedelem is a licentiátusokat illette. Ruházatukra vonatkozóan az 1633. évi nagyszombati zsinat dekrétumai előírták, hogy szertartásaiknál bő papi talárt és karinget viseljenek.⁵⁸

Bár a licentiátusok igazi ideje a XVII. század, a Rábaközben -- és másutt is -- azonban még a XVIII. század elején is többször találkozunk velük.⁵⁹

Az óriási méreteket öltött paphiányon világi férfiak /licentiátusok/ alkalmazása mellett szerzetesek igénybevételével lehetett enyhíteni. Horváth János andocsi /Somogy megye/ jezsuita misszionárius 1643. szeptember 3-án kelt jelentéséből tudjuk,

hogy Budától Kanizsáig, 30--34 mérföld távolságban, a Kapos folyótól Fejérvárig 16 hajdani plébánia és 45 leányegyház gondozása nehezedett vállára. Nyolc hónapig teljesen egyedül gondozta ezt az óriási területet, majd egy laikus testvér -- licentiatus -- segítséget kapott.⁶⁰

A nyugati határ közelében a stájer és osztrák kapucinusok, a hódoltság északi és középső részén a magyar ferencesek és pálosok, az egész hódolt területen pedig a jezsuiták, s főképpen a bosnyák ferencrendiek működtek. Ez utóbbiaknak olyan helységekben is voltak missziós telepeik, amelyek török helyőrséggel és hivatalokkal megrakott városok voltak. A jezsuitáknak Török-koppányban, Karánsebesen, és 1625 és 1650 között Temesvárott is voltak telepeik, Pécssett iskolájuk is. A bosnyák ferenceseket megtaláljuk Baján, Szegeden, Pesten, Kalocsán és Bács városában, kijártak Esztergomba és Fehérvárra, megfordultak Siklóson és Szigetváron is.

A szécsényi és szegedi hiveket is a licentiatusok -- félépapok -- vezették, akik rendszerint Szent Ferenc helybeli kordás társulatának is elöljárói, és akik irányításukat a szegedi kolostorból kapták. Az itteni házfőnök kezébe futottak össze Dél-Magyarország pasztorációjának és egyházkormányozásának számai nemcsak a csanádi püspök felhatalmazásából, hanem a római Propaganda Fide helyesléséből is.⁶¹

A hódoltság papi lelki gondozását a püspökök kezéből a római Szentszék vette át. A bosnyák ferencesek a pápaság támogatásával az egész hódoltságban átvették a püspöki és plébánosi teendőket. 1624-ben Belgrádban missziós püspökséget alapítottak.

tak, amelynek püspökei időnként beutazták a hódoltsági egyházmegyéket.⁶² A hódoltsági ferences és jezsuita rendházaknak és világi papoknak, továbbá a licentiatusoknak is köszönhető, hogy a hódoltság magyar népe magyar maradt.⁶³

A XVII. század végétől a töröktől nem háborgatott országrészekben tovább szélesedett a katolikus plébániák és kisiskolák hálózata. A felszabadított területeken plébániák alapítása azonban csak a XVIII. század közepe táján vált lehetségessé, amikor már elég pénz és pap volt hozzá.⁶⁴

Mind a katolikus, mind pedig a protestáns felekezetek az iskolát továbbra is a templom "előcsarnokának" tekintették. A templom és az iskola valóságos ikertestvérek. Sőt a kettő -- ha valami oknál fogva nem épültetett egymás mellé, egymás tőszomszédságában --, de sohasem esett messze egyik a másiktól.⁶⁵

II.

A KATOLIKUS FALUSI KISISKOLAI OKTATÁS HELYZETE
A SZATMÁRI BÉKÉTŐL A RATIO EDUCATIONIS KIBOCSÁTÁSÁIG
1711--1777

A török kiűzésével, a XVII. század végén bekövetkezett lényeges fordulat lezárta a késő feudalizmus korábbi szakaszát. A szatmári békével /1711/ egy olyan újabb alszakasz kezdődött, amelyben a már előzőleg kialakult /késő barokk/ tendenciák erőviszonyaiban a Habsburg és jezsuita égisz alatt folytatódó rendi elmaradottság kerekedett felül.⁶⁶

A szatmári békét nyomon követő évtizedek -- a Mohácsot követő két évszázad történetével szemben -- sok tekintetben új vonásokat mutatnak. Buda visszafoglalásával, s a török kiűzésével megszűnt nemzeti fejlődésünk legnagyobb akadályja. A hatalmát veszített oszmán birodalom újra a Balkánra szorult, és nem játszott többé jelentős szerepet történelmi sorsunk alakulásában.

A szatmári béke tartósította a Habsburg-dinasztia magyarországi uralmát, és a magyar rendiség utóéletét. Helyreállt a rendek és a Habsburg-uralkodó szövetsége, amely biztosította a nemesek számára a rendi jogokat.⁶⁷ A majtényi fegyverletétellel véget ért a csaknem fél évszázadig tartó kuruc-labanc háború, s egészen 1848-ig megszakadt a Habsburg-ellenes rendi és függetlenségi harcok sora. Néhány évtizedig még találkozunk egy--egy reménytelen kísérlettel, de 1735-ben a Márvány tenger

melletti kis Rodostóban meghalt a bujdosó fejedelem, II. Rákóczi Ferenc, s ez véget vetett az utolsó kuruc reményeknek is.

A szatmári béke a Habsburg-ház és a magyar nemesség ki-egyezése, kompromisszume. A Habsburgok lemondtak a nyílt és brutális önkényről, a magyar nemesség viszont a tényleges függetlenség legfontosabb biztosítékáról, a független Erdélyről, és a szabad királyválasztásról. A béke Magyarország függetlenségét nem biztosította; ennek akkor sem a nemzetközi, sem a belső előfeltételei nem voltak meg. De létrehozott egy olyan hatalmi strukturát, politikai modellt, amely közel másfél száz évig, a polgári forradalomig, 1848-ig érvényben volt.⁶⁸

A török kiűzése, de különösen a szatmári béke után Magyarország arculata néhány évtized alatt jelentős mértékben átalakult. A század eleji helyzet a nagy szabad földterületek megművelésének még csak kezdetét jelentette, s a század folyamán ebben a tekintetben nagyiramu előrehaladás következett be. Ugyanakkor az ezzel mintegy párhuzamosan végbemenő vándormozgalom, s általában a népesség gyarapodása is szükségszerűen tovább formálta a települési rendszer képét.⁶⁹

A lakosság száma, amely a történeti statisztika legújabb kutatásai szerint 1715--20-ban 4 millió körül mozgott, a század második felére csaknem megkétszereződött. A II. József-féle népszámlálás adatai szerint 1787-ben összesen mintegy 9,2 millió ember élt a társadalmilag, nyelvileg és vallásilag erősen széttagolt Magyarországon. E népességnek mintegy 80 százalékát a jobbágyság tette ki, melynek sorain belül is jelentős tagoltsággal találkozunk.⁷⁰

A háborus dulásoktól mentes országban -- az új "honfoglalás"

korszakában -- a szivós civilizációs munka lassan megteremtette az ország termelőerőinek számottevő megnövekedését; az elvadult táj újra "kulturtáj" változott. A XVIII. század népünk történetében a megkapaszkodás, a megmaradás, a hétköznapok dolgos szüze volt. A jobbágyság nagy területeket tett újból művelhetővé. A gabonafélék mellett meghonosodó kapásnövények, valamint az alföldi homokon a szőlőtermelés intenzívebbé tette a mezőgazdaságot. A török uralom alól felszabadult területek, és az ország többi részeinek a színvonala kezdett kiegyenlítődni.⁷¹

A béke behegesztette az elmúlt idők sebeit, és lehetővé tette a nyugodt alkotó munkát. "A régi eleink alatt folyó mostoha időkre csak könnyhullatással emlékszünk -- olvassuk --, akkor csak pusztítottak, fenevadak éltek; ma: köllemetes időket élünk. Az elpusztult szőlő helyett új szőlőt ültetünk. Az elpusztult föld megújul és gyarapodik".⁷²

A Habsburg-abszolútizmus és a magyar rendiség viszonyai között e nagy jelentőségű fejlődés azonban csak súlyos egyoldalúságok árán bontakozhatott ki. Magyarország mint elmaradt agrárország, és mint nyugati iparcikkek vásárlója már hagyományosan előnytelen helyzetben lépett a XVIII. századba. Most az osztrák vámpolitika e régi folyamat új szakaszát nyitotta meg. A fellendülés a mezőgazdaságra korlátozódott, a mezőgazdasági árutermelés hasznát pedig csaknem kizárólag a nagy- és középbirtokosok fölözték le.⁷³

A XVII. század folyamán végzetesen meggyengített és visszacsorított polgári erők fejlődésére így nem nyílt lehetőség, a szabad paraszti fejlődés lehetőségeitől megfosztott jobbágyság

kizsákmányolása pedig a végsőkig fokozódott. Kizsákmányolták pénzbeli terhekkal, kilenceddel, robottal a földesurak, a gazdagparasztiak, a város, főképp dézsmával a katolikus egyház, katonaeállításokkal, előfogattal, beszállásolással, hadi és házi adóval, közmunkával, vámok révén az állam és részben a vármegye.⁷⁴

A paraszti osztálytagozódás fokozódott; nőtt a nincstelen, csak kétkezi munkájukból élő zsellérek száma. A telekkel bíró jobbágyság egy része gazdagodott, a többinek pedig aprózódott a telke. Rohamosan súlyosbodó helyzetében a jobbágyság az osztályharc fegyveréhez nyult. Az 1730-as évek óta csaknem állandóan felütötték fejüket az ország különböző részeiben kisebb--nagyobb parasztfelkelések. A legnevezetesebbek a Péró-féle délvidéki 1735-ben, a Bujdosó--Törő--Pető-féle Hódmezővásárhely és Mezőtur táján 1753/54-ben, a jobbágysorba taszított csiki székelyeknek elsősorban a határőrség erőszakos szervezése ellen, de a földesurak ellen is irányuló mozgalma 1763/64-ben, végül a Dunántul nyugati részein a nagybirtok parasztságának mozgalma 1765/66-ban.⁷⁵

Ezek a gazdasági--társadalmi meghatározók tették olyanná a jobbágyság kisiskolai oktatását, amelyenné válhatott. A jobbágy-paraszti árutermelés még sokáig tartó nehézségei az újrakezdés nagy századában nem kis mértékben járultak hozzá a művelődési igények lassu kibontakozásához. "Mindaz, amit a magyar parasztság iskoláiról, helyesebben iskola nélküliségéről mondhatunk -- írja Ortutay Gyula --, elválaszthatatlan része annak a történeti fejlődésmenetnek, amely parasztságunk társadalmi osztályát a jobbágysági kialakulásától kezdve meghatározta".⁷⁶

Az ellenálló parasztságot az államhatalom fegyveres ereje, és a vallás ideológiai fegyvere szorította engedelmességre.⁷⁷ Az uriszek -- mint osztálybiróság -- a gazdaságonkívüli kényszer érvényesítésével az alávetettséget, a jobbágykizsákmányolást, a földesurhoz való "hűséget" a legbrutálisabb módon biztosította.⁷⁸ A gazdaságon kívüli kényszernek másik igen lényeges eszköze volt a fizikai erőszakon kívül a lelki kényszer is. A katolikus egyház ideológiai síkon a Habsburg feudális abszolutizmus, s a nemesi osztályuralom megerősítésére latba vetette a vallásosságban gyökerező befolyását.

A háborus időkben sok plébánia elpusztult. A templomok jórésze romokban hevert, romlásnak indult, vagy javításra szorult. A régi katolikus egyházszervezet -- főleg a visszafoglalt területeken -- csak fokozatosan tudott helyreállni. Az újjáépítésben a nyugati egyházmegegyék jártak az élen. Az esztergomi érsekek egészen a XIX. századig Nagyszombatban maradtak, s eredeti központjukban helynökséget tartottak fenn. A veszprémi püspökök egy ideig Pápán, Sümegen, Zalaegerszegen székeltek, és csak a XVIII. század derekán költöztek vissza Veszprémbe.⁷⁹ A csanádi püspök egészen 1738-ig Szegeden talált otthonra.⁸⁰

III. Károly arra biztatta a püspököket, hogy új parókiákat alakítsanak, templomokat, iskolákat építsenek. Ezt a célt szolgálta a szegényebb jövedelmű plébánosok segélyezésére a király által 1733-ban létesített lelkészpénztár /cassa parochorum/ is.⁸¹ A püspökök feladata volt a plébániai hálózat hiánytalan működtetése, a túlságosan nagy parókiák felosztása, a leányegyházaknak anyaegyházakká való emelése, templomok építése, papok rendelése.⁸² III. Károly intézményesen kívánta megszervezni a pap-

képzést, s azt óhajtotta, hogy csak humaniorákat már végzett ifjakat vegyenek fel szemináriumokba, hol azután két évig filozófiát, háromig pedig teológiát tanuljanak.⁸³

Barokk mecénásaink egyházmegyénk területén a falusi templomok tömegét építették fel. Sopron megyében fél évszázad leforgása után -- 1760 körül -- a templomok kevés kivétellel kifogástalan állapotban voltak.⁸⁴ Padányi Biró Márton veszprémi püspökről tudjuk, hogy 93 új templomot építtetett, és 112-t hozatott helyre. Esterházy Károly egri püspöknek pedig a hagyomány szerint 100 templom köszöni létét. Rendkívül széleskörű tevékenységet fejtett ki e téren Zichy Ferenc győri püspök is.⁸⁵

A jobbágyok rendszeres templomba járatása éppoly általános ismétlődő előírása a gazdasági utasításoknak, mint a kalodába záratásuk, vagy robotra hajtásuk. A falvak népe közt inkább a régi szerzetesrendek, elsősorban a ferencesek dolgoztak a jobbágyok engedelmisségre szoktatásán. Ahol nem volt pap, ezentul is szerzetes viselte gondját a lelkeknek.⁸⁶

Festetics Kristóf a kanizsai ferencrendiekkel 1764. november 2-án kötött egyezségében földesuri kötelességének tartotta, "hogy a népség keresztényi tudományra oktattassék, és isteni félelemben tartassék". Éppen ezért szerződött a rendházzal, hogy egy barátot rendeljen ki Szentmiklósról /Somogy megye/, aki "a gyermekeket nemcsak oktatni, de examinálni is tartozzék, hogy a valóságos keresztényi tudomány a népség közé beoltassék".⁸⁷

A társadalom egész fegyelme a katolikus egyház érdekének szolgálatában állt, de a katolikus egyház tanítása is a feudális állam és társadalom rendjét szolgálta. A feudális uralkodó

osztály -- elsősorban az egyház közvetítésével -- mindent elkövetett annak érdekében, hogy a kizsákmányoltak tömege is magáévá tegye a feudális uralkodó osztálynak a barokkban megtalált izlését, életszemléletét. A késő barokk kultúra, főként primitivebb vallási jelenségeivel elterjedt a nép széles rétegeiben.⁸⁸ A tömegesen épülő falusi barokk templomok, a mindenfelé emelt Mária- emlékek, a védőszentek kultusza, a különböző csodatevő kegyhelyek mind-mind a feudális elnyomásba való bele nyugvás barokk szemléletének hatásos és eredményes terjesztői lettek a nép körében.⁸⁹

A barokk kultúra igen alkalmas volt arra, hogy a tömegek figyelmét a tulvilág felé irányítsa, és hogy a társadalmi rend megváltoztathatatlanságának hangoztatásával a földesurak s a hatalom iránti alázatos engedelmességet propagálja. Az uralkodó osztály, mint Európa-szerte mindenütt, Magyarországon is kialakította a maga "örök" és "természetes" jogait a parasztság által termelt javak elsajátítására. A jobbágyok a nemesi történelemfelfogás szerint amúgy is a meghódított, "idegen" népek leszámazottjai voltak, és legfeljebb csak olyan magyarokéi, akik hitványságuk miatt kerültek egykor szolgasorba.⁹⁰

Jellemző példaként nem egy prédikációs szöveget idézhethetnénk, hogy milyen mélyen állt a jobbágy társadalmi és jogi helyzete a nemesség előtt. "Óh boldogtalan óra -- olvassuk egy prédikációban, amely az ősszülők, Ádám és Éva bűnét a nemes--jobbágy viszonytal világitja meg --, eredendő nemességéről elfeledkezvén, nagy gorombaságot követett el /Ádám/, mert által hágtta, megszegte az Istennek parancsolatját és ugyanezen nagy goromba

parasztságáért azon eredendő nemességéből és ily nagy uraságából kivetkőztetvén, polgárságra, parasztságra, szántó, vető, véres veritékes, nyomorult életre kárhoztatott". Az Ur azt mondta ekkor: "Szolgáló, örökös jobbágyok, paraszt emberek lesztek, és e világi nyomorult, paraszti rövid élet után mindnyájan meghaltok".⁹¹ Ilyenformán tehát a jobbágyi állapot valamiféle "eredendő bűnnek" a következménye.

A keménykezű veszprémi püspök, Padányi Biró Márton /1693--1762/ ilymódon prédikált: "...aki ellene áll a hatalmasságnak, az Isten rendeléseinek áll ellene, és az ilyen ellen állók magoknak kárhozatot szereznek".⁹²

A világi papság a XVIII. században számában meggyarapodva mind nagyobb részt vett a katolikus hitélet alakításában. A plébános a bölcsőtől a koporsóig, a szószéken, a gyóntatószékben, a házasságban, s a halálos ágyon kezében tartotta, és soha egy pillanatra sem hagyta el "juhait". Mellette a szerzetesek, elsősorban a jezsuiták és ferencesek pasztorációs munkája a legjelentősebb. A jezsuiták főleg a nemesség szemléletét igyekeztek alakítani, a ferencesek pedig a paraszti--polgári rétegek engedelmességre szoktatásán fáradoztak.⁹³

A tömeghatást keltő módszerek, a szónoklatok, a vallásos propaganda, a lelki gondozás, a bucsujárások, a csodatevő kegyhelyek, a kongregációk, a vallásos társulatok, a színjátékok és főleg az oktatás terén jó ideig ők játszották a legaktívabb szerepet. Nagy tömegek "megdolgozására" a jezsuiták főként a missziókat, a ferencesek pedig a bucsujárásokat használták fel, a barokk hitélet két legjellegzetesebb megnyilvánulását.⁹⁴

A katolikus egyház ujjaépítése Magyarországon a török világ után a barokk vallásosság jegyében ment végbe.⁹⁵ Az ellenreformáció katolikus egyháza által létrehozott, s mindenkor tömeghatásra számító barokk kultúra -- főként primitivebb vallási jelenségeivel -- utat talált a falvakba és mezővárosokba is. Művészi programja a katolizizmusnak a művészet által való propagálását célozta a szélesebb néptömegek körében. A konkrétumok iránt fogékony, irástudatlan laikus hívők kevesebb érzékkel rendelkeztek az elvont gondolkodás és szemlélet iránt. Ezért az egyház -- kitűnő emberismerettel -- a művészet segítségéhez fordult. A barokk egyházi építészet, szobrászat, festészet tudatosan és szervezeten szolgált a vallásos ideológia által előírt célokat. A templomi ikonográfia a maga jelképeivel, a képek, szobrok sohasem műtárgyak, hanem kultikus célzatu, istenes életre készítő alkotások /biblia pauperum/.⁹⁶

Az ellenreformáció egyik kedvelt eszméje, hogy Magyarország Mária országa /Regnum Marianum/, melyet a Habsburg-ellenes és világi jellegű Mátyás-hagyomány ellensúlyaként népszerűsítettek. A Regnum Marianum államelmélete a szent korona tanának erősen katolikus szemszögből való magyarázása. E koncepció szerint I. István király a szent koronát Szűz Máriának ajánlotta fel, Mária pedig a felajánlást kegyesen fogadván, ezzel mindenkorra Magyarország kegyes és hatalmas Patronájává lett.⁹⁷

E szemlélet szerint a magyar állam fennmaradása a magyarok Nagyasszonya különös gondoskodásának eredménye, az ország minden bajának egyedüli oka pedig a vallási megosztottság.⁹⁸ A Mária-kultusz célja a jelen alátámasztása, a kialakult társadalmi

viszonyok konzerválása. A Regnum Marianum rendi állameszméje, amelyben minden osztály a fölötte levőnek alá van rendelve, és mindegyiknek megvan a maga szerepe a társadalom életében, a feudális elnyomást valami istentől rendelt, megváátoztathatatlan természeti törvénynek tüntette fel. Faludi Ferenc megjegyzése szerint "maga az Isten választást tett köztünk; a jobbágyságra osztván a munkát és foglalkozást, a főemberekre a bőséget és a vigasságos életet".⁹⁹

E nemzetietlen s egyben népellenes szemlélet, amely leplezte a kizsákmányolt jobbágyság szembenállását az uralkodó osztállyal, és az idegen abszolútizmussal, voltaképpen egyszerre volt igazolása a Habsburg-uralommal való megalkuvásnak és a jobbágyság korlátlan kizsákmányolásának.¹⁰⁰

Ebben a kötött falusi társadalmi szemléletben a paraszt számára életének minden mozzanata egy zárt fegyelmű, fellebbezhetetlen hagyományrendszer, erős szokások keretébe ágyazódott. A földesuri hatalom a jobbágyot magánéletében, szórakozásaiban is ellenőrizhette. A vármegye, mint az uralkodó osztály érdekszervezete, igyekezett a szegény népet mindenképp kordában tartani, jobbágymivoltát, alávetettségét, a szent és sérthetetlen feudális rend betartását vele nap mint nap észben tartani.¹⁰¹

Az államhatalom iskolapolitikája a XVIII. század

első felében

A hazai oktatásügyet a XVIII. század 60-as éveitől az jellemzte, hogy az államhatalomnak határozott iskolapolitikája nem volt. Az iskolázás még az egyházak feladatai közé tartozott. Fináczy Ernő írja: "Arra, hogy az oktatásügy a kormányzók kebelében rendszeresen tárgyalassék, akkoriban senki sem gondolt. A protestánsok iskoláit sem mint oktató és nevelő intézeteket, hanem mint vallási objektumokat ellenőrizte a kormány. A katolikus iskolák pedig annyira összeforrtak az állam hatalmi célzatsaival, hogy szellemi állapotuk nyilvántartását és nevelői vagy tanítói rendszerük szabályozását ekkor még a kormány nem is tekintette szorosán vett politikai feladatnak. Teljesen az egyházra, a maga egyházára bízta mindazt, ami a tanügy vagyoni részébe nem vágott, ami szellem, ige, tanítás és könyv volt".¹⁰²

A Habsburg-monarchia kormányzata a XVIII. század elején az iskolaüggyel inkább csak közvetve a felekezeti kérdés függvényeként foglalkozott. Az 1715-i és 1723-i országgyűlések törvénybe iktatták /1715. LXXIV. és 1723. LXX. tc./ a király legfőbb felügyeleti jogát /suprema inspectio/ az összes közoktatásügyi intézmények felett. Ezek szerint a tanítási rendszert /systema scholare/ országosan az "apostoli" király határozta meg.¹⁰³

Az 1723. évi törvény az ujonnan alakult kormányzék, a helytartótanács /consilium locumtenentiale/ egy külön bizottságát szervezte meg a felügyelet végzésére, de ez a felügyelet eleinte a nevelési kötelezettség formális ellenőrzését sem jelentette. A magyar helytartótanács sem most, sem Mária Terézia korában nem fogta fel az új idők ez új követelményét, bár III. Károly többször utasította, hogy az alsó és egyéb oktatás annyira szükséges rendezésére javaslatokat dolgozzon ki. Hasonlóképp az országgyűlések sem tettek semmit ebben az ügyben. Így aztán az iskolaügy rendezésére nem a rendek, hanem a király terjesztette ki hatalmi körét.¹⁰⁴

III. Károly uralkodása alatt /1711--1740/ a kormányzat körében több üdvös kezdeményezés történt, de ezeket nem hajtották végre; vagy a helytartótanácsnál, vagy -- ha a helytartótanács intimátumaiban továbbította is -- a törvényhatóságoknál és az egyházmegyékben elakadtak, megfeneklettek. A vármegyék nem terjesztették ki befolyásukat a közoktatásügyre.

A magyar közoktatás ebben a korszakban szinte áttekinthetetlen. Nem volt egységes iskolafenntartó és iskolarendszer, még kevésbé a kor igényeinek megfelelő tanterv és módszer. Az állami rendelkezéseket legfeljebb a katolikus iskolák követték, de ezek sem tartották magukra nézve kötelezőnek. Következésképpen az iskolaügyet önállóan intézték. Még az államvállás oktatásügye, a katolikus iskolarendszer sem volt egységes. Így maradt a magyarországi közoktatásügy országos rendezése örökségül Mária Terézia királynőre.¹⁰⁵

Az államhatalom határozott iskolapolitika hiányában általá-

ban a katolicizmus támogatásában és a protestantizmus korlátozásában fejtette ki "iskolapolitikáját", de az oktatás kérdéseivel behatóbban nem foglalkozott. Az oktatásügyet a katolikus egyház tartotta kezében, az államhatalom megelégedett az iskolák fölötti felügyelet jogával.¹⁰⁶

A katolikus egyház a falusi kisiskolai oktatással azt a célt igyekezett elérni, hogy az uralkodó osztálynak a fennálló társadalomról vallott eszméit az alsóbb néprétegekben meggyökereztesse, hogy azok zavar nélkül, készségesen fogadják el helyüket a társadalomban, hogy a jobbágy anyagi és szellemi igénytelenségben morzsolja le nehéz napjait; ne lázadozzon kizsákmányolói ellen, s majd a tulvilági üdvösség kárpótolni fogja minden földi nyomoruságért.¹⁰⁷

A "hivatalos" népoktatás legfőbb tartalma ideológiai természetű volt; az "állapotbeli" kötelességekről szóló ismeretek nyújtása. A XVIII. század első felének nevelési eszménye még nem a hasznos polgár, hanem a vallásos ember. Ez a szélsőségesen konzervatív, vallásetikai célokat szem előtt tartó nevelési eszmény érvényesült szinte korlátlanul az 1848 előtti Magyarországon. Nem is csodálkozhatunk azon, hogy ez a feudális társadalmi rendszer, amely a jobbágyság megkötésének teljes és zárt szerkezetét szilárdította meg, az alsóbb néprétegek iskolázását egyáltalán nem tartotta szükséges állami feladatnak.¹⁰⁸

A jobbágyság a társadalom alsó régiójában kívül rekedt a kultúra sáncain, s anyagi és szellemi igénytelenségben morzsolta le napjait. Nem érezte magáénak az iskolát, s a helyett, hogy a gyakorlati hasznot alig adó iskolába küldte volna gyer-

mekeit, inkább a mezei munkára fogta őket. Már a jobbágy anyagi- és munkaerejének nagymértékű kizsákmányolása is lehetetlenné tette a magasabb kulturális igények kielégítését.¹⁰⁹

A műveltség monopóliumát az uralkodó osztály a maga számára tartotta fenn. A parasztság számára elegendőnek vélte a téli időre korlátozott falusi kisiskolát.¹¹⁰ "Az iskolákban -- írja Tessedik Sámuel -- leginkább azoknak az embereknek műveltségére voltak tekintettel, kiket magasabbrendűnek véltek, de sajnos, azok kulturája, kiknek szorgalma, igen kemény munkája valamennyiünket táplál, kik az ország legnagyobb terhét viselik, kik a társadalomnak legszámosabb részét teszik, egy szóval annak tartóoszlopai: szinte még csak számításba sem jött".¹¹¹

A protestánsok korlátozása

Akár a katolikus, akár a protestáns állam mindig egy vallás uralmát törekedett országán belül biztosítani. Mikor tehát a XVII. század végén -- majd a szatmári béke után ismét -- az erőviszonyok Magyarországon a Habsburg-hatalomra támaszkodó, nagy anyagi és szellemi erőforrások birtokában uralkodó helyzetet élvező katolikus egyház javára billentek át, az állam a katolikus egyház uralmát, és a katolikus vallási egységet próbálta hatalmi eszközökkel is megvalósítani.¹¹²

I. Lipót abszolutisztikus kormányzási rendszerét vallási téren úgy érvényesítette, hogy magyar királyi főkegyuri jogára hivatkozva, az országgyűlések vallási határozatait önkényesen, mindig a politikai helyzetnek megfelelően értelmezte. Ez a törekvés hozta létre a királyi explanatiók és resolútiók rendszerét. A soproni országgyűlés vallásügyi törvényei /1681:25. és 26. tc./ elvileg a vallásgyakorlat szabadságának az álláspontjára helyezkedtek, amikor megerősítették a bécsi béke, és az 1608-as törvények vallásügyi rendelkezéseinek érvényét, de ugyanakkor a gyakorlatban e jog érvényesítése elé számos korlátot állítottak.

A szabad vallásgyakorlatot csupán az un. *articularis* helyekre korlátozták. Vármegyénként két--két helységben engedélyezték a protestáns templom, iskola és parókia tartását. A keleti országrészekben a szabad királyi és bányavárosokban, továbbá a nagyobb véghelyeken a protestáns egyházak ugyancsak

engedélyt kaptak, hogy saját költségükön új templomokat emeljenek.¹¹³

Az 1681-i sporoni országgyűlés 25. cikkelyét a vallás szabad gyakorlásáról az 1691. évi Explanatio Leopoldina "fejlesztette" tovább. Ennek alapeszméje: a nyilvános /exercitium publicum/ és magános /exercitium privatum/ vallásgyakorlat közti különbségtétel. Magyarországon a katolikus az államvallás, tehát csak ezt illeti meg mindenhol a nyilvános vallásgyakorlat. A protestánsokat csak ott, ahol ezt számukra a törvény biztosítja, vagyis az ún. articularis helyeken. A Lipót-kori törvények az ország 11 nyugati megyéjében két-két ún. articularis helyre szorították össze a protestánsok nyilvános vallásgyakorlatát, ott is csak ideiglenesen tűrve meg azt.¹¹⁴

Ezekén a helyeken a protestánsok templomot építhettek, lelkészt tarthattak, és csak neki tartoztak fizetni. Protestáns lelkész nem-articularis helyen papi szolgálatot nem végezhetett. E falvak lakói azonban az articularis helyen a lelkészt felkereshették, szolgálatát igénybe vehették abban az esetben, ha a lakóhelyük szerint illetékes katolikus papnak az előírt stólát megfizették. Az 1701. évi resolutio szerint azonban már az összes plébániai terhek viselésében részt kellett venniük, a katolikusokkal teljesen megegyező mértékben.¹¹⁵

A török kiűzése után a Habsburg abszolútizmus a klérussal szövetkezve, a katonai és a kamarai igazgatás segítségével a rekatolizációt akadálytalanul folytathatta. Az egykori királyi Magyarországhoz tartozó Nyugat-Dunántulon a Habsburg hatalomtól támogatott katolikus ellenreformáció az 1700-as évekre már

véglegesen felülkerekedett, a protestantizmus csak utóvéd-harcokat vivott.¹¹⁶

A bécsi udvar és a katolikus egyház brutális erőszakkal törte meg a protestánsok erejét. Fegyveres katonaság bevetésével könyörtelenül leszámoltak a prédikátorokkal és iskolamesterekkel. A kálvinista Harangozó Pál 1733-ban úgy emlékezett vissza, "hogy a kurucz háboru előtt circ. három esztendővel egy Compania fegyveres Németh assistentiájával vitettek be az Plebánosok Földes Urak által" Kemese, Vörösberény és Balatonkajár községekbe, s "vetettek el kajári és föllebb említett Helységekben lévő Templomok a kalvinistáktól".¹¹⁷

Győr és Komárom megyében is megindult a régi, katolikusok által épített templomok protestáns kézből való visszavétele. Keresztély Ágost győri püspök 1700-ban mint földesur megparancsolta Zsira község luteránus lakóinak, hogy három hónap leforgása alatt vagy térjenek át a katolikus vallásra, vagy távozzanak máshova. Ugyanebben az évben az Udvari Haditanácstól szeretett volna segítséget kérni, hogy a győri egyházmegye területén tartózkodó protestáns prédikátorok helyébe a földesurak beleegyezésével katolikus plébánosokat helyeztessen.¹¹⁸

A protestánsok háttérbe szorítása -- ha nem is azokkal a szélsőséges eszközökkel /börtön, kintpad, gályarabság/, mint I. Lipót uralkodása /1657--1705/ idején -- következetesen folyt tovább a XVIII. század első felében. Az államvallás egyeduralkodó tendenciája továbbra is változatlan. A feudális rendszerrel egybeforrott, vagyonát és befolyását féltő katolikus egyház a protestánsok üldözésében is készséggel sietett a Habsburg-uralkodóhoz segítségére.¹¹⁹

A Habsburg-hatalom és a magyar főpapság közös valláspolitikája a Rákóczi-szabadságharcban nagy szerepet játszott protestáns köznemesség megtörését célozta, amely az országgyűlések vagy megyegyűlések fórumait felhasználva a politikai harcot vallási téren vette fel. A Rákóczi-szabadságharc bukása után Bécs ugyan nem félt már a protestáns nemesek nyílt szembeszegülésétől, de annál jobban tartott a Rákóczi-hagyományokat hiven őrző protestáns jobbágytömegektől. Nem véletlen, hogy a vallásüldözés elsősorban a parasztságot sújtotta.¹²⁰

Bár a szatmári békekötés biztosította a protestánsok vallásgyakorlatát, a Rákóczi-szabadságharc bukása után a katolikus főpapság befolyása alatt álló országgyűlések, s a király is nem a protestánsok vallásszabadságát biztosító 1608. és 1647. évi törvények szerint, hanem az Explanatio Leopoldina alapján az 1681. és az 1687. évi törvényeken belül értelmezte azt. A protestáns egyházak hamarosan súlyos, védekező helyzetbe kerültek az udvarral és a hazai katolikus egyházi és világi rendekkel szemben. Már az 1712--15-ös országgyűlésen kirobbantak az ellentétek a katolikus és protestáns urak között.¹²¹

A 30. tc. kivette a protestáns vallásügyeket az országgyűlési tárgyalások köréből, és a felségjogok közé sorolta azazal a megszorítással, hogy sérelem esetén ki-ki csak a saját, de nem felekezete, nem a közösség nevében folyamodhat orvoslásért a királyhoz. A 31. tc. megtiltotta, hogy a protestánsok az uralkodó előzetes tudta és beleegyezése nélkül zsinatot, vagy bármely címen gyűlést tarthassanak, pénzadományokat gyűjtessenek.¹²²

Már a szatmári békekötés évében /1711/ kezdetét vette a protestánsok újabb üldözése. Pápán, Rimaszombaton, Losoncon erőszakkal elvették a reformátusok templomait, s még azt sem engedték meg, hogy a hivek magánházaknál istentiszteletre összegyűljenek.¹²³ A veszprémi püspök 1717-ben elfoglalta a helybeli református templomot, és elűzte a kerület szuperintendensét. A következő évben a pápai református templomot rohamták meg Esterházy József pandurjai. A Pest megyei Rád faluban az áttért Vay Ádám a váci vikárius és más egyháziak közreműködésével bántalmazta a lelkészt, végigbotoztatta a presbitériumot, elvette a templomot.¹²⁴

De bőven hozhatnánk más helyi példákat is.¹²⁵ A katolikus földesur sokszor állította református jobbágysait olyan választás elé, hogy vagy vallásukat, vagy helyüket hagyják el.¹²⁶

A Habsburg-monarchia államvezetése III. Károly korában /1711--1740/ egyrészt igyekezett a protestánsok visszaszorításával a katolikus államvallás uralmát, egységét minden lehető módon elősegíteni, másrészt azonban ezt a célt lehetőleg túl nagy megrázkódtatások és kínos konfliktusok nélkül próbálta elérni. A protestántizmus helyzetét III. Károlynak 1731-ben kiadott uralkodói rendelete, az un. Carolina resolutio, az 1681-i és az 1687-i törvényekben lefektetett elvi alapokon szabályozta.

A Resolutio rögtön az első pontban súlyos csapást mért a protestánsokra; az 1681: 25. articulust úgy értelmezte, hogy az csak magán-istentiszteletekről szól, nyilvános istentiszteleteket csak az 1691: 26. articulus által engedélyezett arti-

cularis helyeken szabad tartani. A magán-vallásgyakorlat nem állhat másból, mint vallásos könyvek olvasásából, s ezt is csak a családfő vagy más világi egyén végezhetette. Ott a család tagjain kívül senkinek megjelenni nem volt szabad. A protestáns papok az articularis helyekről más falvakba csak mint magán-emberek mehettek ki. A nem articularis helyeken élő protestánsok a plébános fennhatósága alá tartoztak. Az articularis helyeken kívül a protestánsok a katolikus plébánosnak is fizetnek, mégpedig annyit, mint saját hivei.

A katolikus püspökök és esperesek vizitációjuk során ellenőrizhették a protestáns papokat is. Vegyes házasságot csak katolikus pap előtt lehetett kötni, s ugyancsak a katolikus egyházi bíróságok ítélkeztek a protestánsok válási ügyeiben. A protestánsok a katolikus ünnepeket külsőleg kötelesek megtartani. A resolutio egyik legsúlyosabb része abban állott, hogy a közhivatalokat viselő protestánsokat a Máriát és a szenteket említő decretalis eskü letételére kötelezték. Vagyis az akatolikusok csak abban az esetben vállalhattak hivatalt, ha az eskü szövegébe Szűz Mária és a szentek nevét is belefoglalták. Ezt az esküt hithű protestánsok jó lélekkel nem tehatték le, s így a közhivatalokból kiszorultak.

A jövőre nézve pedig elrendelte a Resolutio, hogy aki sérelmet szenved, akár katolikus, akár protestáns, csak a maga nevében fordulhat a királyhoz. Így a vallásügy egyszerű közigazgatási eljárássá süllyedt, s a protestáns család vagy gyülekezet ki volt szolgáltatva a hatóságoknak. Ez a királyi rendelet szolgált a protestánsok jogviszonyainak zsinórmértékül

II. József türelmi rendeletéig.¹²⁷

Az 1731-es Carolina Resolutio a protestáns egyházi életet -- így az iskolákat is -- nagy mértékben a katolikus egyház felügyelete alá helyezte. Ha a faluban saját felekezeti iskolájuk nem volt a protestánsoknak, vagy a görögkeleti vallás híveinek, nem egy esetben előfordult, hogy gyermekeik a római katolikus iskolába jártak. Ugyanakkor a katolikusok protestáns vagy ortodox iskolába járását rendeletek tiltották. Ha ez mégis megtörtént, akkor nemcsak a szülőket, hanem az illető tanítót is megbüntették.¹²⁸

A katolikus parochiális szervezet kiépítésével együtt járt a protestáns prédikátorok elűzése, és a templomok visszavonása mindazokban a falvakban, melyek nem voltak articularis helyek. Az így pap nélkül maradt községeket aztán vagy új katolikus parókiákká alakították át, vagy pedig más parochiális községekhez csatolták. Vas megyében a XVIII. század elején a vasvári kerületben 29 prédikátor működött, az 1767. évi összeírás szerint csak az articularis Nemescsón találunk két evangélikus lelkészt. A győri egyházmegyében a század elején közel 180 prédikátor vezette a népet, s ez a szám Mária Terézia uralkodása alatt egyharmadára csökkent le.¹²⁹

A lelkészek eltiltása leánygyülekezeteik vizitációjától, a templom- és iskolafoglalások a protestáns jobbágyságot minden kulturális támasztól megfosztották.¹³⁰

A protestánsok csak "toleráltattak", azaz megtűrtnek tekintették őket; politikailag megbizhatatlanoknak számítottak. Radonay Mátyás pécsi püspök -- egy későbbi visszaemlékezés sze-

rint -- egyházmegyéjében azt hirdette: "...könnyebb az ökörnek, lónak, szárnak, sőt magának az ördögnek is idvezülni, mint kálvinistának".¹³¹

Egyes egyházi szerzők egyenesen az eretnekek, értsd protestánsok fizikai megsemmisítésének gondolatát is fölvetették. Gróf Erdődy Gábor egri püspök, a magyar "ecclesia militans" egyik vezéralakja, 1721-ben megjelent könyvében /Opusculum theologicum/ azt bizonygatta, hogy a fejedelemnek, a földesurnak joga van arra, hogy "eretnek" alattvalóit erőszakkal is megtérítse, vagy -- ha makacsok -- kiűzze őket országából. Inkább akarta ő is -- mint egykor Pázmány Péter -- az országot szegénynek és katolikusnak, mint gazdagnak és "balhit" /a protestantizmus/ által fertőzöttnek.¹³²

Heves és Külső-Szolnok egyesített vármegyében a török időkben az egész Tiszatáj protestáns lett. A Kassára menekült egri püspökség nem tudta katolikus papokkal ellátni az elpusztult plébániákat. A török kiűzése után megindult jobbágyvándorlás ugyancsak kálvinistákkal népesítette be a Tiszavidéket. Az 1733. évi plébániaösszeírás beszámol arról, hogy a táj valamennyi templomát kálvinisták építették fel a romokból, s valamennyi egyházban református lelkészek találhatók. A lakosság tulnyomó része is református /Poroszló, Kisköre, Sarud, Tiszafüred, Tiszanána, Tiszaörs stb./.

A Tiszavidék rekatolizálását Erdődy Gábor egri püspök /1715--1745/ tüzzel-vassal folytatta. A protestánsok visszatérítésének "módszerei" közül nála is megtalálhatjuk az erőszakos templomfoglalásokat. Elűzte, földönfutóvá tette a lel-

készeket, elkergette, áttelepítette vagy elvándorlásra kényszerítette az áttérést megtagadó protestáns jobbágyokat. Ezenkívül megmutatkozott a protestánsok állandó mellőzése, háttérbeszorítása, korlátozása -- mint később látni fogjuk -- az iskolapolitikában is.¹³³

Fél évszázaddal Pázmány Péter után a veszprémi egyházmegye területén csak 70 katolikus pap működött, de háromszáznál több volt a protestáns lelkész.¹³⁴ Clements Simon angol utazó megállapítása szerint a lakosok Veszprémben és vidékén 1715-ben általában protestánsok.¹³⁵ Az ellenreformáció jelentősebb ekőnyomulása a veszprémi egyházmegyében gróf Volkra Ottó püspök idején /1710--1720/ következett be. A püspök Veszprém, Zala és Somogy megyében 23 plébániát állított helyre.¹³⁶

Volkra 1717-ben az akkor szintiszta belső somogyi kálvinista községekre katonaságot vezényeltetett, a templomot elvette, és a prédikátort kiűzte onnan.¹³⁷ Az 1716--18-as években arra hivatkozva, hogy a reformátusok veszprémi várbeli temploma, iskolái és paplakja püspöki és káptalani telken épültek, azok bezárására királyi parancsokat eszközölt ki.¹³⁸

A következő veszprémi püspök, Padányi Biró Márton /1744--176 szintén nagy erővel tört egyházmegyéje rekatolizálására. Az államhatalom megadta neki a jogcímet arra, hogy ezt a törekvését a protestáns templomok és lelkésziségek visszavételével, a lelkészek eltávolításával megvalósítsa. E "harcias" püspök azt is megtette, hogy vegyes vallásu helyeken a felekezeti imaházban a prédikátor és az akatolikusok jelenlétében hirdette az evangéliumot.¹³⁹

Padányi Biró Márton oly heves támadást intézett a reformátusok ellen, amire Pázmány Péter ideje óta magyar egyházi fejedelem nem mutatott példát. Kézikönyvét /Enchiridion Martini Bironii Padoni ep. Wespr. de Fide etc. Győr 1750/ Mária Teréziának ajánlotta fel. De Padányi írása a külföldön is olyan felháborodást keltett, hogy Mária Terézia a nemzetközi, és főleg a Vatikánon át történő porosz közbelépésre való tekintettel 1751-ben betiltotta a könyvet.¹⁴⁰ De nyugodtan engedte, hogy Biró folytassa a protestáns templomok, imaházak elvételét, a protestáns jobbágyok elűzését, a lelkészek zaklatását.

Ha Biró Márton veszprémi püspök -- a protestánsok ellenállása miatt -- nem tudott a községbe katolikus papot bevezetni, akkor küldte az iskolamestert. A Mezőkomáromhoz tartozó Bozokon nem volt egyetlen katolikus sem, mégis bevitte a mestert, hogy az legyen az egyház "őrállója". Amikor sem birói, sem más -- erőszakos -- uton nem jutott hozzá a protestáns iskolához, akkor drága áron megvásárolta azt. Összesen 27 helyre vitt -- közel 200 éves szünet után -- iskolamestert. Ez elég kevés -- állapítja meg Mályusz Elemér --, ha számbavesszük, hogy Biró Márton egész "apostoli" működése alatt iskolákra csak 2800 forintot fordított, ellenben rokonokra 167 129 forintot, és gazdasági épületekre 54 200 forintot.¹⁴¹

A protestánsok elnyomása vagy kiűzése elvileg nem volt idegen Mária Terézia buzgó katolikus lényétől sem, de a végrehajtásban nem ragadtatta magát erőszakoskodásra, mely protestáns alattvalóit végkép elidegenítette volna kormányától. Ezért

az "eretnekek" üldözése inkább maguktól a katolikus hatóságoktól indult ki. Marczali Henrik megállapítása szerint csupán Mária Terézia uralkodása alatt körülbelül 200 protestáns egyházat és iskolát foglaltak le a földesurak vagy hatóságok.¹⁴²

De minél nagyobb volt a Habsburg államhatalom, és a katolikus klérus nyomása, a protestáns egyházak annál kitartóbb erőfeszítéssel fáradoztak iskoláik megvédése érdekében. Annak ellenére, hogy a királyi rendelet értelmében az akatolikus iskolamestereknek sem volt szabad vallási ténykedéseket végezni, mégis azt találjuk, hogy az iskolamester vezette ott a "hivőket", ahol nem volt lelkész.¹⁴³

A protestáns gyülekezetek azzal játszották ki a hatóságok éberségét, hogy prédikátoraik elűzetése, oratoriumaik lerombolása, az iskolai munka betöltése után az elbocsátott tanítót mint nótáriust tartották vissza a faluban.¹⁴⁴ Az Esztergom megyei Bátorkeszi anyaegyházzal kapcsolatban jegyzi meg az 1732. évi vizita, hogy az evangélikus vallásuak "jegyzői álarc alatt egy egyént tartanak maguk között, kivel titkos összejöveteleik vannak, a ki az istentiszteletüket végzi: predikál is nekik tehetségéhez képest".¹⁴⁵

Nem egy esetben előfordult, hogy a protestánsok visszahozták a prédikátorokat és mesterüket, a katolikus lelkipásztoroknak pedig semmit sem fizettek. Keresztély Ágost győri püspök 1701-ben háromszor is megparancsolta péri jószágkezelőjének, hogy a faluban prédikátorként működő kálvinista tanítót töltsa ki birtokáról. A nép azonban rajongott érte, s midőn Pér és Pázmánd katolikus plébánosa megjelent, a kálvinista la-

kosság felkelt ellene, és csak futással tudta megmenteni életét.¹⁴⁶ A Nógrád megyei Csesztvén 1762-ben a hatóságilag odahelyezett katolikus tanítót a nép erőszakkal kitette a lakásából, és visszaköltöztette az előző lutheránus szlovák iskolamestert.¹⁴⁷

Falusi kisiskolák és iskolamesterek

A helytartótanács 1732. március 28-án kiadott rendelete "a vallás ügyének és a lelkek javának előmozdítására" úgy szólt, hogy a földesurak kötelesek gondoskodni a lelkészi és iskola-épület jó karban tartásáról, ahol már felépült, ahol pedig még nincs, a lelkész és iskolamester részére kellő lakhelyül megfelelő telket hasítsanak ki, az épületet építtessék fel, s jókarban tartásáról gondoskodjanak.¹⁴⁸ A kegyur kötelességei: ő adja a lelkész ellátásának alapját jelentő ingatlanokat; a templom, plébánia, iskola építésekor, restaurálásakor ő gondoskodik az anyagról, a pénzbeli kiadások fedezéséről. A község lakói csak a kézi és fogatos munkát kötelesek vállalni.¹⁴⁹

De ha végiglapozzuk az egyházlátogatási jegyzőkönyveket, akkor jóformán mindenütt azt találjuk, hogy az iskola felépítője és karbantartója maga a község, nem pedig a kegyur. A községek szerződésben voltak kénytelenek vállalni az iskola építésével, fenntartásával, javításával, tüzelőellátásával, az iskolamester dotálásával járó költségek viselését. Pedig a jobbagyfalvak nyomasztó szegénysége bajosan tudott megfelelni a ráhárított súlyos kulturális feladatoknak, amikor "a szegény községnek...sokra vagyon gondja, és ez világi inségben és munkában szakad szegénynek nyaka".¹⁵⁰

"Itt porcióért rontják s ostromolják

Amott a dézsmáért szidják s koromolják

Uresság dolgaiért kinozzák s mocskolják

Ki tudná leírni hányfelé vámolják".¹⁵¹

A háborúk okozta pusztulás és elszegényedés következtében igen sok iskolánk pusztult el, s hevert sokáig romokban. De a XVII. század végétől kezdve az egyházi szervezet kiépülésével észrevehetően tovább bővült a katolikus kisiskolák hálózata. Esztergom megyében 1701--1755 között a plébániák száma 8-ról 132-ra, a filiáké 16-ról 25-re, a tanítóké pedig 18-ról 35-re emelkedett.¹⁵² Veszprém megyében 1711--1770 közt a kisiskolák száma megkétszereződött.¹⁵³

Mária Terézia királynő 1769. november 8-i utasítása alapján a helytartótanács falvanként összeíratta a szűkebb értelemben vett Magyarországon a papok és tanítók számát.¹⁵⁴ Ennek az összeírásnak az adatait közli az 1772-ben készült lexikon /Lexikon universorum regni Hungariae locorum populorum/. Magyarország 43 megyéjéből és két kerületéből kapunk belőle adatokat az ott működő tanítók számáról és iskolákról. A kimutatás nem terjed ki a városokra, továbbá a Partium és a Bánság vármegyéire, valamint Erdélyre és Horvátországra sem.¹⁵⁵

A lexikon tanúsága szerint a 43 vármegyének és két kerületnek 8742 községe /502 mezőváros és 8240 falu/ közül csak 4145-ben volt "elemi" iskola, és ezekben 4437 tanító működött; 3883 községben egy-egy, 237-ben kettő, 21-ben három, 3-ban négy és 4-ben öt tanító tanított ezekben az iskolákban.¹⁵⁶ Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy szinte minden faluban, ahol plébános vagy parókus lelkész volt, tanítót is találunk. A reális képhez azonban azt is tudnunk kellene, hogy az iskolák közül hány működött tényleg rendszeresen, és főleg azt, hogy az iskoláskorú gyermekek hány százaléka látogatta azokat.

A községeknek több mint a felében sem pap, sem tanító nem volt; itt minden oktatás nélkül nőtt fel az ifjuság. Ez eléggé megvilágítja, hogy a rendi igazgatás milyen kevéssé törődött az akkor már nagyon is korszerű közművelődési kérdésekkel. A községek 52,6 százalékában nem volt semmiféle iskola. A falusi kisiskolák megoszlása az ország különböző vidékein meglehetősen egyenetlen; a kép szinte megyénként változott. Az iskolával rendelkező községek aránya az országrészek átlagában 12 százaléktól 92,2 százalékig ingadozott.

Az Alföld népes községei között nagyon kevés akadt, ahol ne lett volna iskola, sőt a Jászkunság, a hajdukerület, Békés, Csongrád és Csanád megye minden községének megvolt a maga iskolája. Békés megyében a tanítóval, iskolával rendelkező települések száma 19. A községek /városok/ többségében /53 %/ két tanító működött. Egy tanító mindössze négy helységben /21 %/ volt. Három vagy több tanítót /26 %/ öt település lakosságának nemzeti és vallási megoszlása miatt foglalkoztattak /Gyulán, Csabán, Békésben, Orosházán, Berényben/.¹⁵⁷

Iskolákkal való ellátottság tekintetében a Duna-Tisza köze járt elől. Itt a 475 község közül csak 17 nélkülözta a kisiskolai oktatás eszközét. A Felvidék szétszórt, apró községei azonban nem tudtak külön iskolát fenntartani. A legkedvezőtlenebb képet Máramaros és Arad vármegyében találunk. Az előbbiben 139 község közül csak 16-nak, az utóbbiban 183 község közül csak 22-nek volt iskolája. Vagyis a községek 88 százaléka falusi kisiskola nélkül volt.

De hasonlóak lehettek a viszonyok a románság lakta Temes

és Krassó megyében, nemkülönben Erdély román, és Horvátország szerb lakta vidékein is. Amikor Bajtay Antal erdélyi püspök 1763-ban beszámolt az ottani katolikus plébániák helyzetéről, a legsúlyosabb gondnak azt jelezte, hogy egy-egy plébániához sok -- tiznél több, némelyhez 30--45 -- kisebb-nagyobb filia is tartozik. Ezekben a filiákban természetesen iskola sem található, de sok plébániás faluban sem volt.¹⁵⁸

A Dunántulon általában elég kedvezően állott az iskoláztatás ügye. Fejér és Esztergom megye minden községének megvolt a maga iskolája. Moson, Komárom és Tolna megyében csak néhány faluban hiányzott. De az apró falvas Vas és Zala megye nyugati szélén sok község -- Vasban 623 közül 406, Zalában 568 közül 401 -- nélkülözte a falusi kisiskolát. A muraközi járásban 139 helysége csak 12 iskolamester jutott. Iskoláztatás szempontjából Zalában első helyen a kapornaki járás állott, amelynek 56 községéből 27 fiókegyház volt 1770-ben. A plébániai anyahelységek mindegyikére jutott egy iskolamester.¹⁵⁹

Komoly és eredményes tanításról csak ott beszélhetünk, ahol iskolai célokra alkalmas épület állt rendelkezésre. Az "iskola"/schola/ mint épület a tanító lakását, és mellette az "iskolatermet" jelentette, amelyben az iskolásokat tanította. Az egyházak a tanítóknak vagy szabad lakást adtak, vagy ha ilyen az iskolaépületben nem volt, akkor béreltek a részükre.¹⁶⁰ A tanító lakása legjobb esetben egy szobából és konyhából, meg egy--két mellékhelységből állott, s itt is rendszerint az iskolával egyazon épületben volt. A falusi iskola "tipus--épülete", szokásos alaprajzi megoldása: udvarral rendelkező ház, a ház egyik szobájában folyt a tanítás; a ház másik szobája pedig a tanító

és családja lakásául szolgált; az udvaron találjuk a tanító gazdasági épületeit.¹⁶¹

Építési anyaguk "more patrio" nem ritkán fa, tömésfal, fónásfal, a tetőzet pedig szalma vagy nád. A fából és vályogból épített, szalma- vagy nádfedél alatti iskolaépületek és mesterházak a nép szegénységét tükrözték. A boronafából emelt vagy -- az Alföldön -- fa híján sövényből font, vizek környékén nádból készült, tapasztott falak anyagát csak a XVIII. század vége felé kezdte a vályog vagy szerencsésebb esetekben a kő, esetleg a téglafelváltani.¹⁶²

Az iskolamester házában volt legalább két szoba, melyek közül az egyiket a tanítás céljára vettek igénybe. Ritkábban fordult elő, hogy külön helység /separata seu distincta cubicula/ szolgált a tanítás céljára.¹⁶³

A falvak döntő többségében -- a viziták szerint -- az iskolaépületek, illetve a tantermek olyan rossz, düledező, elhagyott állapotban voltak, oly szűkösek, alacsonyok, nedvesek, esőtől átjártak, nyirkosak, hogy sem egészségügyi, sem pedagógiai szempontból nem lehetett volna használatukat megengedni. Több helyen a meglévő tanterem olyan kicsi volt, hogy a "tan köteles" gyermekeknek csak töredékét tudta befogadni. Tessedik Sámuel megállapítása nemcsak a Körös-vidék szomorú tanügyi állapotára vonatkozik, hanem a korabeli hazai falusi kisiskolai oktatás általános elmaradottságát is jellemzi: "Valahányszor az iskolába lépsz, úgy érzed, mintha rablók barlangjába lépnél. Hihetné-e valaki első pillanatban, hogy ez a muzsák székhelye, s nem inkább dologház vagy sötét tömlőc, ahol az ifju-

ságot még fényes nappal is a sötétségben gyötrik, ahelyett, hogy tanulásra ösztönöznék?"¹⁶⁴

Az iskolák belseje se mutatott vigasztalóbb képet, mint a külseje. A tantermek felszereléséről általában ritkán esik szó az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben, általában azonban hiányos lehetett. A butorzat mindenütt a lehető legegyszerűbb, csak a legszükségesebb darabokból állt: a gyermekek számára sima lócák, egy fekete tábla, a tanítónak egy szék és asztal állt a helységben.¹⁶⁵

De nem egy helyen előfordult, hogy "sem padok, sem lócák nem lévén az iskolában, az iskolások részint deszka darabokon, ládákon, részint pedig a földön ülnek, a tanítás és az egészség kárára", vagy "lócák lévén, s nem padok az iskolában, az író gyermekek asztal mellett állva kénytelenek írni".¹⁶⁶

A XVIII. század közepére már minden népesebb faluban -- és természetesen minden mezővárosban -- volt iskolamester. De a falusi kisiskolai oktatás fejlettsége nemcsak az iskolamesterek /ludimagister, ludimoderator, ludirector/ számától függött, hanem ezek képzettségétől, rátermettségétől, erkölcsi tulajdonságaitól, elfoglaltságától, és -- nem utolsó sorban -- jövedelmétől.¹⁶⁷

A tarthatatlan iskolai állapotok egyik alapvető okának Tessedik Sámuel is az "oskolamesterek" felkészültségbeli hiányosságát tekinti.¹⁶⁸ Akármilyen kézi mesterségre is gondosabban, szorgalmatosabban és huzamosabb ideig készítették elő a legényeket, mint a jövő iskolamestereket a tanításra.¹⁶⁹ Ennek következtében mindenféle -- tanulmányait abbahagyott

vagy egyáltalán el sem kezdett -- ember hosszabb--rövidebb ideig megpróbálkozott az iskolamesterséggel. "Nézzük meg, csak hol vesszük nevelőinket...első nemzeti iskoláinkhoz -- írja Zsoldos Ignác még 1836-ban is --, deákok, henye csavargók, elaljasodott borbély-legények, nyomorék katonák, szerencsevadászok, elrészegesedett aggok, kicsapott színjátszók között s több más gyülevész népben találjuk fel -- tisztelettel említvén a tiszteletre méltókat -- a hazai polgári nevelőinek veteményes kertjét".¹⁷⁰

A katolikus egyház is onnan vette az iskolamestereket, ahonnan éppen kapta. Az iskolamesterek többnyire jobbágysorból, esetleg a városi polgárság köréből kerültek ki, a nemesek fiai nem könnyen vállalták ezt a terhes és rosszul fizetett mesterséget. Külföldi /német, cseh, morva/ származású is akadt közöttük, de a vizsgázott /approbált/ iskolamesterek száma igen csekély volt. A legtöbbnek csak "elemi" iskolai végzettsége lehetett, kik csak írni--olvasni tudtak. A középiskolát járt tanítók között sok volt, aki csak a gimnázium alsó négy osztályának /grammatikának/ valamelyikét végezte el. A felsőbb osztályokba jóval kevesen jutottak el. Befejezetlen műveltségű fiatalemberek, félbemaradt diákok, akiknek legtöbbször csak az a készültséggel lépett pályára -- s ez volt a jobbik eset -- melyet mint segédtanító /promagister, instructor/ gyakorlati úton szerzett.¹⁷¹

A jóeszű, tehetségesebb és hivatással bíró tanítványok mint kántorjelöltek segédkeztek a tanításban, valamint az is-tentisztelet végzésénél is, míg a tanítói pályára egészen ki

nem képeztettek. S ha valaki -- külön tanítóképzés híján -- értelmesebb egyéniségével kitűnt, tudott szépen írni, jól olvasni, s amellet megtanult orgonálni, akkor az illetőt a plébános vagy kegyur máris alkalmazta kántortanítónak.¹⁷² A plébánosnak fontosabb volt, hogy az iskolamester vallásos, hitében és "erkölcsében" kifogástalan, s kötelességtudó férfiú legyen, aki ért a zenéhez, szépen énekel és ismeri az egyházi szertartásokat.¹⁷³ Ezek a vékonyan képezett tanítók mindenféle pedagógiai, módszertani felkészültséget nélkülöztek. "Pedagógiánk még ugy kuszik az emberi tudományok lépcsőjének legalsó fokán -- írja Tessedik Sámuel --, mint a kiskorú gyermek".¹⁷⁴

Mivel a tanítói fizetések igen sok helyen oly szűkös anyagi ellátást biztosítottak, hogy képzetebb ember ritkán vállalkozott az állás betöltésére, akik mégis vállalkoztak, azok kénytelenek voltak idejük nagy részét a tanítástól távoleső, s egyáltalán nem "szellemképző" munkával kenyérkeresetre fordítani. Az iskolamesterek gyorsan változtak az iskolákban, részben mert az egyház vagy a falu tuladott rajtuk, részben ők maguk igyekeztek jobb helyre.¹⁷⁵ Sok iskolamester nem tekintette foglalkozását véglegesnek, és mihelyt mód kínálkozott rá, jobbal cserélte fel. Így pedagógiai tevékenységük aligha lehetett valami nagyon eredményes. De akadtak közöttük nem kis számmal olyanok is, akik sanyaru körülmények között hősiés--érdemes munkát végeztek.¹⁷⁶

Katolikus iskoláknál a tanítót a plébános szemelte ki, majd az egyházi és világi felettes hatóságok jóváhagyása után alkalmazta meghatározott időre. A valláserkölcsi felügyeletet a püspök gyakorolta az iskolák felett. Az iskolamester alkalmazásának

és elmozdításának /conductio et amotio/ kérdésébe azonban nemcsak az egyházi hatóságok, hanem a földesur vagy tisztje is beleszólhatott, ha földesuri volt az alapítás, sőt meg kellett hallgatni a községet is /cum consensu communitatis penes rati-habitionem Domini/.¹⁷⁷ A falusi és városi iskolák igazgatói a plébánosok voltak. A tanfelügyelet jogát szintén a plébános gyakorolta. Neki kellett /volne/ arra vigyáznia, hogy a tanító mit és hogyan tanít, s hogyan bánik a tanítványokkal.¹⁷⁸

A plébános mint iskolaigazgató hivatalához tartozott "az iskolai mestereket olly korlátok közt tartani, hogy azok kötelességük tellyesítésében ügyesek és lelkiismeretesek legyenek".¹⁷⁹ Ugyanakkor az iskolamester a plébános iránt "mély tisztelettel, s a nevelés és tanítás ügyben engedelmességgel tartozik viseltetni".¹⁸⁰ E felfogás szerint a pap az ur, az iskolamester pedig annak szolgálja.

A papság tanügyi hatalma ellen a tanítói hivatás méltósága érdekében hosszú harcot kellett a magyar progresszióknak vívnia Kazinczy Ferenc nemzedékétől a reformkor haladó köznemességéig, majd sok más között Gárdonyi Géza és Ady Endre, a polgári radikálisok, szocialisták és kommunisták erejével, hogy megszabaduljon a paptól a magyar tanító.¹⁸¹

Az iskolamester legfőbb tevékenysége nem az iskolai tanítás, hanem a templomi kántori szolgálat ellátása volt. Mint a pap legközvetlenebb -- alárendelt -- munkatársa, elsősorban egyházi szolgálatáért részesült bizonyos kedvezményekben. Így megszabadult a jobbágy vállalt nyomó közterhektől, szabad ember lett. Egyházi szolgálata fejében "szolgálati" lakásra jogosult, és kap-

ta a plébánia lakosságától a természetbeni és pénzbeli juttatásokat.¹⁸²

A kántor fő kötelessége az istentiszteletnél betöltött szerepe. A vásár- és ünnepnap mién, s a délutáni litánián orgonált és énekelt, hétköznapi pedig -- ha szükség volt -- énekelt és orgonált, egyébként a rózsafüzért imádkozta, vagy a loretói litániát mondta, illetőleg énekelte a hivekkel együtt. Nyáron, mikor a gyerekek is jórészt a mezőn dolgoztak, gyakran a kántor töltötte be a ministráns szerepét is. Ezen kívül segédkezett a plébánosnak kereszteléskor, esküvőkor, szülő nőnek /inroductio puerperae/, s esküvő után az új asszonynak a templomba való bevezetésekor /inroductio neo-nuptarum/. Temetésen énekelt, de ő gondoskodott a kiharangozásról is.¹⁸³

S még tovább sorolhatjuk az iskolamester egyházi kötelmeit. A legtöbb helyen lámpával és csengővel kellett a papot a beteghez kísérnie. Másutt nemcsak a tanítás folyt az iskolamester házában, hanem imádságra is ide gyűltek össze a lakosok. Az iskola-terem -- vegyes vallásu vidéken -- egyuttal oratorium is, ahol a katolikusoknak -- minoritásuk miatt -- templomuk nem volt. Az időnként kijáró plébános ellenőrizte az iskolamester ezirányu tevékenységét /pl. Köveskálón, Kővágóörsön, Szepezden, Akaliban -- Zala megyében/.¹⁸⁴

Bár 1795-ben királyi parancs mondotta ki, hogy a tanító harangozó vagy egyházfi nem lehet, a harangozás a továbbiakban is a tanítók általános kötelessége volt. Szinte mindegyik iskolamester után megtaláljuk a megjegyzést, hogy miként teljesíti reggel, délben és este a harangozást.¹⁸⁵ Ha vihar fenyegette a köz-

ség határát, szintén az iskolamester harangozott /pulsus contra tempestatem/. Ezen kívül sok községben az iskolamester gondoskodott a templom tisztántartásáról, söpréséről. Ezt a -- sekrestyési -- feladatkört azonban ekkor már mindenütt igyekeztek elválasztani a tanítóétól.¹⁸⁶

De a toronyóra kezelése, a templomi ruhák mosatása, s az ostyasütés is rendszerint a kántor teendője volt. A XVIII. században eléggé általános szokás a halottsiratás /vigilia, vulgo virrasztás/. Ilyenkor a kántor egész éjjelen át gyászzénekeket énekelt a halottas házban. Egyes községekben csak éjjeli virrasztás volt, de általánosabb az egész napi vigilia.¹⁸⁷

Mivel a legtöbb iskolamester valóban alig tudott jövedelméből megélni, a kántori teendők ellátása mellett a leggyakoribb jövedelmi forrás, ami már nem is számított mellékjövedelemnek, hanem rendes fizetésrésznek, a jegyzőség volt. Mint a falu egyedüli e célra alkalmas embere, ő intézte a földesur, illetőleg a megye illetékesei előtt hol személyesen, hol az adminisztráción keresztül a helység hivatalos ügyeit. Állása a katonai beosztásokkal és felsőbb rendelkezésekkel járó írásbeli munka folytán ekkoriban vált rendszeressé.¹⁸⁸

A község a jegyzőt, ha csak iskolamesteri teendőket nem végzett, külön eltartani egykönnyen nem tudta. Egykori szóhasználat: a helységek "környülállásai" olyanok voltak, "mellyek miatt különös kántort, és különös tanító mestert nem lehet tartani".¹⁸⁹ Fináczy Ernő azt írja Mária Terézia koráról, hogy akkoriban az ország 2800 tanítójából legalább 2000 egyuttal nótárius is volt. A két hivatal annyira összetartozott, hogy az

1770/71. évi összeírásban a két megjelölést -- iskolamester és jegyző /notarius/ -- néha felváltva is használták.¹⁹⁰ Más-kép nehéz is lett volna megérteni, hogy miért tartottak több községben tanítót, amikor egyetlen tanuló sem látogatta iskolájukat. Mint jegyző, kántor, harangozó, esetleg sekrestyés az iskolamester tanítványok nélkül is található megélhetést a falu szolgálatában. Így az iskolamester -- egy 1746. évi vizita szerint -- a falu "totum factum"-a volt.¹⁹¹

Ezek a falusi tanítók az alsóbb néprétegek érdekében tevékenykedtek, s nem egy esetben a jobbágyság osztályharcaiban burkolt vagy nyílt akciók ösztönzőivé, szervezőivé váltak.¹⁹²

A tanítónak e többirányú elfoglaltsága sehogyse válhatott az iskolai munka előnyére. Mint jegyzőt hivatalos ügyei gyakran, s esetleg napokon át elvonták a tanítót az iskolától. Működési köréhez tartozott magánszemélyek számára adás-vételi szerződések /instrumentum venditionis/, nyugták /quietantia/, házassági szerződések, móringlevelek /contractus matrimonialis, litterae moringibiles/ kiállítása, halálesetkor pedig leltár felvétele. A magánügyek elintézése mellett azonban még több munkával járt a községi hivatalos iratok /scriptura communitatis/ elkészítése. A levéltárakban fellelhető beadványokon, kérvényeken mindenütt ott találjuk kézjegyüket.

A jegyzői és tanítói feladatkör a XVIII. század első felében -- kisebb falvak esetében -- még nem is ütközött különösebb nehézségekbe, hisz szabad ideje bőven volt az iskolamesternek a nótáriusi feladat ellátására, mivel a falusi gyermekek csupán a téli időszakban jártak iskolába, amíg a mezei munkák szüneteltek.

De a két munkakör ütközése a század második felében már sokat foglalkoztatta az egyházi és a megyei hatóságokat. A plébánosok több helyen éppen a jegyzőséggel kapcsolatos sok elfoglaltsággal indokolták, hogy nem jut ideje az iskolamesternek a gyerekek oktatására, főként pedig a kántori teendők ellátására.¹⁹³

Az egyházi személyek részéről mind erőteljesebben merült fel az a kívánság, hogy a mesteri és az időrabló jegyzői hivatalt válasszák külön egymástól. A jegyzőség ugyanis kizárólagosan világi foglalkozás lévén, veszélyeztette a tanítói státus egyházi jellegét./A kántorságot viszont a tanítósággal egybehangzónak tartották/.¹⁹⁴

Abban az esetben, ha a jegyzőség komoly mértékben akadályozta a tanítást, az egyházlátogatást végző püspök igyekezett rávenni a községet, hogy a tanítói járandóságot emelje fel, s így az iskolamesternek módja lehessen maga mellé segédtanítót /promagistert/ fogadni. Az 1777 előtti viziták azonban arról tanuskodnak, hogy segédtanító felfogadására abban az időben csak kevés helyen -- elsősorban a nagyobb anyaegyházakban -- került sor.

A segédtanítók iskolai végzettségét csak ritkán adják meg a jegyzőkönyvek. Mind fiatal, kezdő emberek voltak, csekély fizetéssel. A mester sokszor úgy bánt a segédtanítóval /praeceptorral/, mint szolgájával; ő adott neki "illő pátot", és a legtöbb helyen fizetést. A segédtanító viszont tisztelettel, engedelmességgel és szerénységgel tartozott viselkedni a mester ural szemben. Ahol volt segédtanító, ott a kántor némely esetben maga is tanított, ha nem akadt egyéb elfoglaltsága, egyébként

az "öreg mester" felügyelete alatt a segédtanító végezte az oktatómunkát.¹⁹⁵

Az iskolamester általában mentes volt a jobbágyterhektől, nem vihették el katonának, s házat, telket kapott a falutól. Amennyiben egyben a katolikus egyház kántora és orgonistája is volt, ezért a tevékenységéért -- tanítói működésétől függetlenül -- az egyházi hatóság által megszabott párbérjuttatásban is részesült. Ezen kívül még idetartoztak a különböző állandóan vagy átmenetileg viselt egyéb templomi alkalmazások /orgonista, harangozó stb./, és a különféle ünnepi ajándékok, melyekből a pap mellett többször a tanító is részesedett. Amennyiben pedig még a falu jegyzői tisztét is ellátta, úgy ebbéli tiszte után a község külön is megfizette.¹⁹⁶

A tanítót vagy a szülők fizették tanuló gyermekeik után, vagy pedig a község. Az első esetben kifejezetten tandíjról, az utóbbi esetben pedig már a fejlődés egy fejlettebb fokán álló helyzetről: az iskolamesternek községi alkalmazottként való alkalmazásáról beszélhetünk. Az utóbbi esetben a tanító bérezését a községgel kötött szerződés szabta meg, mely gyakran változott, s általában "conventio"-ként említik a tanítói javadalmat. A községek által adott "conventio" két tételből állott: részben készpénzbeli fizetésből, részben bizonyos terménybeli juttatásból.¹⁹⁷

Az iskolamesterek jövedelme nem volt egységesen szabályozva, hanem a legtarkább forrásokból tevődött össze: a tanítóföldekből, párbérből, stólából, többnyire természetbeni deputátumból, a tanításért szedett díjból stb. A legjobb esetben volt a tanítónak fél jobbágytelki állományt kitevő földje és

rétje, de a szegényes hegyvidéki falvakban alig tett ki valamicskét. Párbért vagy ágybért -- ezt a parochiális adót -- minden önálló jobbágy, zsellér, sőt özvegy is fizetett. A házaspárok után járó párbért rendszerint a falubeliek vagyona alapján határozták meg. Ahány község, szinte annyi formája volt.¹⁹⁸

A stólát különböző egyházi teendők végzésekor adtak a plébánosnak hol természetben, hol készpénzben. Főként természetben rótták le keresztelés, temetés és esküvő után az új asszonynak a templomba való bevezetése után járó stólát, készpénzben pedig az esketésért, a szülőknek a templomba való bevezetése után járó stólát, és a misealapítványok esedékes kamatait. Stólaból a papének 1/3 vagy 1/4 részét kapta a kántor.¹⁹⁹

Az iskolamester tulajdonképpen javadalmát a kántori teendőkért kapta, s a tanításért -- ha éppen tanított -- csak valami kiegészítésben részesült. A tandíj szinte kivétel nélkül pénzbeli fizetésből állott, csak itt-ott találkozunk természetbeni juttatással. Tandíjat negyedévenként /angariatim, pro uno quartali/ fizettek a szülők. A tanításért készpénzben szedett tandíj /ab instructione prolium/ különböző volt. Ezen a téren az ország a legtarkább képet mutatta. Némely községben mindenki ugyanannyit fizetett, más helységeken a tanítás egyes fokozatai szerint különbözött a fizetés.²⁰⁰

A készpénzben fizetett tandíjon kívül még bizonyos mennyiségű fajarandósága is volt az iskolamesternek, illetve az iskolának. Sok községben annyi fát kapott, amennyire csak szüksége volt, máshol azonban meghatározott mennyiséget. Olyan helyek is voltak, ahol a tanulók vittek egy-egy hasáb fát naponta az iskolába.²⁰¹

A tarka részletekből összetevődő egészet tekintve kitűnik, hogy az iskolamester soknemű jövedelmében sok a mellékes -- a bizonytalan --, és kevés a kikötött fix fizetés /keves fixum és sok accidentia!/.²⁰² Az iskolamester mint "egyházszolga" átlagos jövedelme mindent számbavéve is nagyon szerény volt. Akadtak természetesen jól jövedelmező állomások is, a tanítói állomások nagy többsége azonban alig biztosította a létfenntartás minimumát. A vizitáció alkalmával az iskolamester jövedelmét pénzre átszámítva összesítették. A valóságban azonban a tanítók jövedelme az összesített számot ritka helyen érte el; az egyes jövedelemrészletek gyakran csak papiroson voltak feltüntetve.

A segédtanító javadalmazása, amely a legtöbb helyen az iskolamester és a közte létrejött egyezkedéstől függött, még inkább botránkoztatóan kevés volt. Fizetését egyes helyeken principálisa, másutt a község folyósította. Évi dotációja a "körülmenyektől" és az egyezségtől függően változott, "a mennyiben a kántorral megegyezhetett". A legtöbb helyen csak 12--20--30 forint volt megjelölve a segédtanító /promagister/ jövedelmeként. Néhol a készpénz mellett élelmet és lakást kapott, esetleg bizonyos stóla-részesedést. Itt-ott ehhez még egy pár csizma, egy fejelés és egy pár fehérmenü járt. De akadt hely, ahol csak ruhát és élelmet kapott, vagy csak ruhát élelem nélkül.²⁰³

A XVIII. század felusi kisiskoláinak tanítói -- Kanyar József megállapítása szerint -- "a kor 'cselédei' voltak, a fizetés csekélysége, s a szokásos gyakori változtatások miatt lehetetlen nem úgy tekinteni rájuk, mint a kor vándorló szellemi

napszámosaira, akiknek még a fizetése sem volt jobbnak és többnek mondható a cselédek konvenciójánál".²⁰⁴

Az iskolamester alkalmazásának és elmozdításának joga az egyházi hatóságok kezében volt letéve, a tanfelügyelet jogát a plébános gyakorolta, ugyanakkor az iskolák felépítése és karbantartása mellett a jobbágyfalu népe művelte az egyház és a tanító földjét, fizette a pap ellátására a párbért, a stólapénzt, fenntartotta a templomot, s eltartotta az egyházfit, sekrestyést és kántort. A feudális egyház és a földesur a néppel tartatta el az iskolamestert, de elsősorban egyházi és jegyzői teendők céljára.²⁰⁵

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a szegényebb községek lakossága ellenállt, és a gazdasági szabotázs vagy a szolgálatmegtagadás eszközehez nyult. Előfordult, hogy az iskolamester a párbérgabonát a saját hátán volt kénytelen összehordani, mert a hivek még szekeret sem adtak részére. A jobbágyok a tandíjat sem fizették rendesen.²⁰⁶

"Sokan a bért fizetni

Nem akarják meg adni,

Noha olcsóbb szolgálta

Alig van a világba

a mesternél!"²⁰⁷

A szegénység, a kényszer, de a természetbeni juttatások is arra kényszerítették a tanítót, hogy mezőgazdasági tevékenységgel is foglalkozzék. Erra utal, hogy legtöbbjüknek istállója, kaszálója, földje volt, hogy legtöbbjük több szekér szénát kapott természetbeni juttatásként. A kenderföld, a káposztáskert

is további -- a megélhetést könnyítő -- tevékenységi formákra enged következtetni.²⁰⁸

A labilis gazdasági körülmények jelentős mértékben befolyásolták a tanítók életkörülményeit, szellemi igénytelenségük megcsontosodását. E miatt -- Tessedik Sámuel szerint -- "a tanítók tekintélye egyre romlik, egyre mélyebbre süllyed, az egész tanítói rendet egyre jobban lenézik, jövedelmük szemlátomást csökken, kiadásaik állandóan növekednek, nincs keresetük, kezük meg van kötve... Minden takarékoskodás ellenére nincs gyakran egyetlen forintjuk, sőt gyakran egyetlen garasuk sem; nyomorognak, koldulnak, másokon élősködnek vagy adósságba verik magukat".²⁰⁹

A tanítás anyaga és módszere

Az iskolai tanításban tervszerűséget alig találunk, elő-irt tananyagról nem beszélhetünk. Teljesen a tanítón mulott, hogy mit tud és mit akar tanítani. A galusi kisiskolák alapvető célja, hogy a gyermekeket arra alkalmas "tananyagokkal" idejekorán előkészítse az adott társadalomba való zavartalan beilleszkedésre. Ennek megfelelően a legfontosabb tantárgy a hittan, illetve a katekizmus, és az imádságok megtanítása.²¹⁰ "Leginkább érdekünkben áll -- olvashatjuk az 1767. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben Esterházy Károly egri püspök intelmeit --, hogy az ifjuság zsenge korától kezdve a hit- és erkölcsstan oktatásában részesüljön...Ez pedig leginkább az elemi iskolák látogatásától függ".²¹¹

A hitoktatás rendszeres megszervezésére és kiépítésére országszerte csak a XVIII. században került sor. Az egyház a beiskolázást -- mint a következő fejezetben részletesebben is látni fogjuk -- a valláserkölcsi nevelés biztosítása érdekében szorgalmazta. A népoktatás tartalmának legnagyobb részét a vallás elemeinek és az erkölcsi /ezen belül az "állapotbeli" kötelességekkel kapcsolatos/ ismeretek oktatása alkotta.²¹²

A katolikus egyház a Habsburg uralkodóháznak, és az uralkodó osztálynak nevelt engedelmes, a feudális kizsákmányolásba aláztatatosan belenyugvó, buzgó hivelet. A parasztság gyermekeit ugy igyekezett nevelni, "hogy későbbben ama terhes foglalatosságokat, mellyek a megöröködött szokás szerént egyedül a köz né-

pen fordulnak meg, panasz nélkül elviselhessék".²¹³ Csak így válhatott a paraszt "tűrni tudó", "sorsával megelégedő" emberé, olyanná, aki "nagyon érti a természet azon törvényeit, mely szerint az, őtet robotos parasztnak szülte".²¹⁴

Az iskolázás tulajdonképpen egyik része volt a vallásgyakorlatnak; arra szolgált, hogy az egyházhoz tartozást tudatosítva, a vallásnak buzgó híveket neveljen. A katekizmus és a köréje fonódó oktatás az erkölcsi--társadalmi, "állampolgári" ismeretek szorosán egybefonódó komplexuma volt. "Vallás az oskola napja -- írja Briedl Fidél --, a többi ismeretek csupán hold és csillagok, mellyek világosságokat s fényöket a naptól kölcsönzik".²¹⁵

Mint hogy a fejletlen iskolai viszonyok nem tudták kielégíteni a katolikus egyház szándékait a keresztény oktatás terén, ezek pótlására és kiegészítésére alakították a jezsuiták a keresztény oktatás társulatát. Célja a világiaknak a hitoktatás munkájába történő bevonása, hogy közreműködésükkel a papokon könnyítsenek. A társulatot legtöbbször jezsuita misszionáriusok szervezték meg az általuk tartott ún. kateketikus missziók alkalmából.²¹⁶

Az egyház nagy gondot fordított a hittan és a katekizmus tanítására. Ennek szolgálatában állott az olvasás /prima litterarum elements/ tanítása is. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek arról tudósítanak bennünket, hogy a felusi kisiskolákban a hit elemeinek tanításán kívül az olvasást és írást tanították /rudimenta fidei et litterae/. Ennél többet az egyházlátogatások sokszor nem is szorgalmaztak.²¹⁷ A számtan tanításáról ritkábban

értésülünk. A számolás -- némi mértan és rajz kíséretében -- nem a "tömegeknek" szólt, hanem eősorban azoknak, akiknek módjuk kínálkozott arra, hogy öröklött helyzetükből kiemelkedve valamiféle egyszerűbb hivatalra tegyenek szert.²¹⁸ Minthogy a kántorhanitónak kötelessége volt a néppel együtt énekelni, ennél fogva az iskolában is tartozott az éneket tanítani.²¹⁹

A tanítók felkészültségi színvonalának megfelelően az alsófokú oktatásban három szintkülönbséget figyelhetünk meg. A legalsó fokon általában az olvasást és a vallástan alapjait tanították. Ennél magasabb színvonalat jelentett a legtöbb alsófokú iskolában az olvasás mellett az írás, néhol még a számtan tanítása. A kisiskolák magasabb fokán /főként a mezővárosok "deákos" iskoláiban/ a felsoroltakon kívül a grammatika elemei is szerepeltek a tananyagban. /Ez főként a latin nyelv alapjaira vonatkozik/. Egyes nagyobb községek kisiskoláiban is nyerhetek oktatást a tanulók a latin /deák/ nyelv elemeiből /rudimentáiból/, "amelyeknek paraszt állapotjukban soha semmi hasznát nem vehetik".²²⁰

A természettudományok és a hazai történelem azonban ki voltak zárva a tantárgyak sorából. A "honi ismeret", tehát a földrajz, és bizonyos természetismeret csak a század legvégén jelent meg a fejlettebb iskolák tanításában.²²¹

A falusi gyermekeket megtanították "rosszul írni, olvasni, imádkozni, katechismust, s a vallás dogmáinak szajkónkénti betanulására".²²² Ugyanakkor a feudális gazdasági rendben nem fűződött általánosságban társadalmi érdek ahhoz, hogy a parasztot tantárgyszerűen mezőgazdasági ismeretekre oktassák, mert a rá-

háruzó termelőmunkát enélkül is el tudta látni. "Szakmai" műveltséget számára a falusi kisiskola nem nyújtott. A jobbágygyerekek sajátos műveltségüket nem innen, hanem a hagyományos népi-paraszti kulturából szerezték.²²³

Tessedik Sámuel kora oktatásügye legnagyobb hibájának tartotta, hogy éppen a dolgozó nép, elsősorban a parasztság valóságos szükségleteit, fejlődő áruterelési érdekeit nem vette figyelembe. Teljesen értelmetlen dolognak tartotta a gyermekek fejét évek hosszú során át oly dolgokkal teletömni, amiket nem értenek meg kellőképpen, s amire a mindennapi életben ugysem lesz szükségük. A vallásoktatás során a tanuló végigbarangolja egész Palesztinát, de a lakóhelyével szomszédos dombot és ligetet senki sem járja be vele. Megtöltik a szegény diák fejét mitológiával, ezernyi pogány bűnnel és káptelenséggel, teológiai és metafizikai spekulációkkal, mielőtt ezeket ésszel fel tudná fogni, -- de a természet, az ember, a világ ismeretéről, minden emberi tudás alapjáról, gyakran elfeledkeznek.²²⁴

A tanítás mindenütt a helybeli lakosság anyanyelvén történt, tehát magyarul, németül, szlovákul, horvátul, románul stb. folyt. "A korszak még nem tud arról -- írja Szekfü Gyula --, hogy az iskola tannyelvével tömegek fajiságának, népességének megváltoztatását lehet elérni vagy legalább is megkísérelni".²²⁵

A tankönyvekről ritkán tudósítanak az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, legfeljebb a kátéről emlékeznek meg, de ezek is inkább mint vezérkönyvek játszhattak szerepet a tanító kezében. A kisiskolákban nem egyszer a katekizmus volt az egyetlen könyv, amelyet a gyermek használhatott. A könyv akkoriban még igen nagy

ritkaság számba ment. Ezért a tanítók úgy segítettek a bajon, hogy maguk lenyomatták vagy leirták a betűk rendjét, azt deszkalapocskákra ragasztották, melyeknek nyele volt, és ezekről tanulták a gyermekek a betűket.²²⁶

A tanításban követett módszerről általában hallgatnak a Ratio Educationis kibocsátása előtti időkből származó egyházlátogatási jegyzőkönyvek és hivatalos iratok. Amit mégis elárulnak a viziták, azt is elsősorban a vallástan tanításával kapcsolatban mondják el. Minden jogunk megvan annak feltételezésére, hogy a tanítás igen patriarchálisan -- minden különösebb módszer nélkül -- folyt. Nem volt előirt, átgondolt tanterv, az olvasáson, íráson, számoláson, vallásoktatáson felül az iskola-mester tetszésére volt bízva, hogy mit akar a tanulók fejébe verni.²²⁷

A tanulás diktálás vagy hallás után történt, s a főhangsúlyt az emlékezetbe-vésésre fordították. Tankönyv hiányában hallás után sajátították el a gyermekek a katekizmus, az ima- és énekeskönyv szövegeit. Elegendőnek tűnt, ha ezeket maga a tanító olvassa fel a kezében tartott könyvekből.²²⁸

A hittant a plébános, káplán vagy a tanító az un. katekizáló módszerrel verte a tanulók fejébe, ami nem volt egyéb, mint értelmetlen memorizálás, magoltatás. Mindent először az emlékezetbe vésték /*memoriae commendare*/; szóról-szóra -- amint mondani szokták -- "betéve" tanítottak. Azután pedig a gyermekeket csupán kihallgatták abból, amit ügyel-bajjal megtanult a nélkül, "hogy arra figyelmeznének, ha valljon érti-e a gyermek azt, amit keservesen, betéve megtanult".²²⁹

Az eseményeket csak recitálni tanították, de soha azok okait meg nem magyarázták. Arra már nem fordítottak gondot, hogy a tanulók értsék is a megtanult anyagot. A tanítás eredménye természetesen az volt, "hogy a gyermek a könyv betűit a sajtóhibákkal együtt bemagolva, legtöbbször karban tanulva annyira vitte, hogy az első szó megadása után egy lélekzetre lefujja a felolvasott kérdésre tartozó feleletet".²³⁰

Az iskola mintha kiszakította volna a tanulót a világból; nem tanították, hanem idomították. Tessedik Sámuel, aki az iskolaépületben lakott, azt írja, hogy "órákon át kellett hallgatnom, amint az iskolás gyermekek a tanító taktusverésére betűzgető, olvasó és imádkozó fecsegő gépek módjára érthetetlenül gajdolva szerepelnek".²³¹

A falusi kisiskolák majdnem kivétel nélkül osztatlanok /koedukáltak/ voltak. Vagyis a tanítás évfolyamokhoz kötve nem volt. Egy-egy gyermek addig tanulta az ABC-t, míg el nem sajátította. A falvakban -- sőt még a mezővárosokban is -- elenyésző kivétellel egy tanteremben tanultak fiuk és leányok, még pedig kezdők és haladók, fiatalabbak és serdültebbek vegyest.²³²

Az iskolamester tanítványait bizonyos osztályokra /classisokra/ -- betűvetőkre, olvasókra, betéve-tanulókra, írókra, énekesekre, számvetőkre stb. -- osztotta fel. Mindegyik "osztálybeli sereget" -- ha a hely engedte -- külön ültette, aztán egyszerre "leckéztette", vagy személyesen, vagy a "repetitor gyermek" segítségével.²³³

A hiányos tanítóképzés eredményeként sok tanító csak "ész nélkül", "sulykolva", szajkóztató módszerrel és pálcával tani-

tott. Fegyelmezési eszközként alkalmazta a kinzó testi fenytés mindenféle fajtáját. Némely iskolában a tanítási időszak jórésze a vesszőzéssel és botozással telt el. A falusi iskolamesterek a fájdalmat okozó büntetések változatos skáláját alkalmazták. ²³⁴ Némely iskolában szalmakoszorút, papirosból formált nagy füleket vagy fazekat kellett a megbüntetett és megszégyenített gyermeknek fején viselni. Az iskola volt az a hely, ahol a nép gyermekei megismerték -- elég korán! -- a deres fegyelmét, "hol őket készen várta a felfegyverkezett iskolamester kegyetlensége, melly az iskolát, a tisztességes tudományok műhelyét kinzó helyé változtatta". ²³⁵

A katolikus egyház és a beiskolázás

Tankötelezettségről korszakunkban szó sincs. Az iskola-látogatás igen időszakos és rendszertelen, ennél fogva az iskola is szűkre szabta a szorgalmi időt. A tanítási idő elvileg egy téli időszakra -- ősztől tavaszig --, meg egy nyárra oszlott. A szorgalmi idő azonban jóformán kizárólag a téli hónapokra korlátozódott; az őszi mezei munka befejezésével kezdődött, és a tavaszi "fűfakadásig" tartott.²³⁶

A falvakban és kisebb mezővárosokban tanítás csak a téli hónapokban volt, még pedig november elejétől legjobb esetben március közepéig, igen sokszor azonban február végéig. Mihelyt a tavasz beköszöntésével a mezei munka kezdetét vette, a tanulók jórésze bucsut mondott az iskolának.²³⁷ A falusi iskola a XVIII. században Magyarországon a feudalizmus téli iskolája /Winterschule/ volt.²³⁸

De még a télen járókról sem szabad azt hinnünk, hogy rendszeresen jártak iskolába. Amikor megjelentek, naponként kétszer, délelőtt és délután foglalkozott velük a tanító. Hetenként egy egész nap, vagy két félnapi szünet volt a legtöbb helyen. Vasárnap és ünnepnapokon szünetelt a tanítás. Az egyes iskoláknál más és más volt a bevett szokás arra vonatkozólag, hogy hány napra terjedt ki a vakáció, s hány napot kell a szüreti és aratási szünet alatt érteni.²³⁹

A félesztendőnél hosszabb szünet alatt csaknem mindent elfelejtettek a tanulók abból, amit esetleg a tél folyamán a fejük-

be szedtek. Így aztán még az iskolába járt gyermekek is analfabéták maradtak, mert a tanulást minden ősszel újra kellett kezdeniük. "Innen van az, hogy mire megemberedik, elmondja ugyan, hogy négy télen járt iskolába, de azért nevét leírni, vagy imakönyvénel egyebet olvasni nem tud".²⁴⁰

A falusi gyermekek szervezett és rendszeres iskolai oktatását a feudális gazdálkodás szerkezete sem tette lehetővé. Mint-hogy a jobbágy terhei nem személyre, hanem egész családjára szóltak, ennél fogva a munkában a férj és a feleség, valamint a gyermekek egyaránt részt vettek. A jobbágyok gyermekei közül csak az járhatott iskolába, aki a termelésben nem volt lekötve. Általános jelenség volt, hogy "a nép teljesen a gazdaság /mezei munka/ számára foglalja le gyermekeit, s minden biztatás dacára sem küldi őket iskolába".²⁴¹

De a tanulók iskolából való elmaradásának okát nem jelölhetjük meg kizárólag abban, hogy az iskolás korba nőtt gyerekeket a szülők mezei és házi munkára /a ház, a kicsinyek, a libák őrzésére, fonásra stb. / fogták. Miért is járt volna a falusi gyerek iskolába, aki egész életében paraszti munkát végzett? Milyen emelkedési lehetőség állt előtte a falusi kisiskolában megszerzett ismeretanyag birtokában?

Jobbágyságunk nyilván úgy érezhette, hogy olyanra tanítják fiait az iskolában, amire nincs is szüksége existenciálisan a gyakorlati életben. A falusi nép egészének a XVIII. század végéig /sőt még tovább/ nem volt szüksége az un. "elemi" ismeretekre, az olvasásra, írásra, bonyolultabb számolásra. A feudális gazdasági rendszerben a robotoló jobbágnak tökéletesen mindegy

volt, hogy ír vagy olvas-e, vagy éppenséggel analfabéta módjára teszi rá a kezét a kapa vagy a kasza nyelére. A szülők azt vallották, hogy ők sem jártak iskolába, nem kell tehát a gyermekeiknek sem járniuk.²⁴²

A feudális terhek súlya alatt görnyedő pór nép már azért sem járatta szívesen gyermekeit a gyakorlati hasznot alig nyújtó iskolába, mert külön -- nem egyszer elég magas -- tandíjat kellett fizetnie. Ez a javadalmazási hagyomány jelentős mértékben befolyásolta a falubeli gyermekek rendszeres oktatását.²⁴³

"Nem kicsi az iskolába járók fogyatkozása -- olvassuk Mezőtárkánnyal kapcsolatban -- legfőképpen abból kifolyólag, hogy a szegényebb lakosok a tanításért eddig az iskolamesternek fizetendő egy forintot sokalják".²⁴⁴

Ha végiglapozzuk az egyházlátogatási jegyzőkönyveket, nem egy helyen olvashatjuk, hogy a szülők a szegénység következtében nem tudják biztosítani gyermekeik számára a zord hideg és a feneketlen sár ellenében szükséges lábbelit vagy ruhát.²⁴⁵ A szegény szülő azt felelte: "Uram! ötöd vagy hatod magamnak egy pár lábbelim van, s nincs mód gyermekeimet ruházni, s téli viharokban mezitlábassal magzatimat még a küszöbön túl sem küldhetem".²⁴⁶

A jobbágyok gyermekeinek iskolába járását nehezítette a települések széttagoaltsága, az uttalan falvak és tanyak települési rendszere is. A mezőgazdasági munkát végző parasztság nagy része ugyanis a falvaktól távol eső majorságokban, szétszórt tanyákon élt.²⁴⁷ Csakis azoknak a falvaknak voltak tanítói, melyekben lelkészek voltak. A filiák nem egyszer öt--hat kilométeres távolsága az anyaegyházról lehetetlenné tette, hogy a távolabb eső lakosok

gyermekai a legelemibb iskolai kiképzésben is részesüljenek. A filiális falvakból átjáró gyermekeket a rossz utak mellett a téli hidegek, s a falvak körül ólálkodó farkasok akadályozták a rendszeres iskolalátogatásban.²⁴⁸

Másutt a szűk iskolaterem nem tudta befogadni a 6--12 éves gyermekeket. Nem egy esetben az iskolamester hanyagsága, egyéb-irányu elfoglaltsága /kántorság, jegyzőség stb./, tudatlansága, nyers és embertelen bánásmódja, vagy éppen részegessége riasztotta el a szülőket gyermekeik iskolába járatásától /scholaris horror!/.²⁴⁹

A tanulás elmaradásának okai között szerepel a felekezeti elzárkózás is. Egyik felekezet sem engedélyezte, hogy hiveik a másik felekezet iskolájába járassák gyermekeiket. A maklári /Heves megye/ katolikus tanítónak azért nem volt tanítványa, mert "a lakosok közül a kálvinistáknak nem kell az oktatásnak ez a katolikus módja".²⁵⁰ Nem egyszer előfordult, hogy tiszta református községekben állítottak katolikus iskolákat, melyek aztán a helybeli protestáns iskolák mellett tátongtak az ürességtől.²⁵¹

De lényegében "a paraszttársadalom emelkedésének befulladása volt a legfőbb oka az iskolába való nem járásnak, paraszti társadalmunk földhöz tapadtsága és kötöttsége játszotta a legfőbb szerepet népünk századokon keresztül tartó nagyméretű és tömeges iskolakerülésének".²⁵²

Mit tett a katolikus egyház a falusi kisiskolák benépesítése érdekében? És miért tette, amit egyáltalán tett?

A XVIII. század közepén a katolikus egyház már mindenütt arra törekedett, hogy minél több gyermek részesüljön oktatásban.

A vizitációk során arra ösztönözte a falvak elöljáróságát, hogy a helység a tanítónak egy összegben adjon pénzbeli járandóságot a gyerekek oktatása fejében, s ne a szülők fizessenek gyermekeik után külön-külön. Esterházy Károly, ez az erőszakos, de nagyvonalu késő barokk egri püspök is ugy akarta előmozdítani a falusi kisiskolák látogatottságát, hogy igyekezett leszállíttatni a magas tandíjat, s az iskolamester járandóságának ebből adódó csökkenését a községekkel kívánta pótoltatni.²⁵³

Az egri püspök Mezőtárkányban az egyházlátogatás alkalmával elrendelte, hogy a község ezután adjon az iskolamesternek évenként kilenc forintot és két öl szalmát a gyermekek tanítása fejében, s az iskolamester ezért a fizetésért köteles lesz a helység minden lakosának a gyermekét minden külön fizetés nélkül ingyen tanítani. Ha ő maga nem elégséges hozzá, abban az esetben tartozik maga mellé segédtanítót fogadni. Egerfarms /Heves megye/ leányegyházban pedig ugy szabályozta a püspök a tandíjfizetést, hogy ha valaki két gyermekét járattja iskolába, akkor mind a kettő után csak egy forintot kell fizetnie éppugy, mintha csak egy gyermeket járattna.²⁵⁴

Hogy Domsztlón /Heves megye/ is megnöveljék az iskolát látogató tanulók számát, az egri püspök az iskolamester addigi fizetését -- amelyet a szegényebb lakosok nem tudtak leróni, s ezért gyermekeiket az iskolába küldeni elhanyagolták --, egy-egy tanuló után évi 30 krajcárban állapította meg. Ugyanigy mérsékelte a püspök az iskolamesternek járó tandíjat 30 krajcárra a pétervásárai járás több falvában is. A gyöngyösi járásban fekvő

Apcon a püspök azt kívánta az egyházlátogatás alkalmával, hogy a jegyzői hivatalt válasszák el a kántori és iskolamesteri hivataltól, s az iskolamester kapjon a tanításért megfelelő fizetést a községtől úgy, hogy bárkik ingyen taníthasson, akár szegény, akár gazdag szülők gyermeke.²⁵⁵

A kalocsai érsekek a vizitátorok által ugyancsak szorgalmazták az iskolábajárást. Egyrészt kötelezték a tanítókat, hogy ne szedjenek tandíjat, ami szinte lehetetlen helyzetbe sodorta volna őket, másrészt büntetések kiszabására szólították fel a községi előljárókat.²⁵⁶

Gróf Zichy Ferenc győri püspök /1743--1783/ egyik, az "elemi" oktatásra vonatkozó tervezetében azt ajánlotta, hogy minden falu, ahol 50 ház található, tartson el egy tanítót. Az iskolamesterek fizetését annyira kell felemelni, hogy ne kelljen anyagiakkal küzdeniük. Azért a tanításért járó összegben felül még 80 forintnyi jövedelmet kell nekik biztosítani akár készpénzben, akár pedig ennek megfelelő egyenértékben. Ezen kívül az egyes földesurak vagy községek legalább egynegyed telek földet hasítsanak ki számukra, és ezt ingyen műveljék meg.²⁵⁷

A katolikus egyház azért szorgalmazta az iskolábajárást, hogy -- gróf Esterházy Károly egri püspök szavaival -- a zsenge ifjúságot a hit- és erkölcsstan oktatásában tudja részesíteni, s ettől az uttól az ifju ne távozhasson el akkor sem, amikor megöregszik. Ez pedig -- a püspök elgondolása szerint -- legfőképpen a kisiskolák látogatásától függ.²⁵⁸ Ugyanakkor viszont a gazdag egyház elhárította magától a vele járó anyagi áldozatot; az iskolamestereket arra kötelezte, hogy ne szedje-

nek tandíjat, s az ebből fakadó anyagi veszteségüket a szegény jobbágyközségekkel kárpótoltatta.

A katolikus egyház a kisiskolákat felhasználta a protestánsok rekatolizálására is. Az egri püspök tulnyomóan református községekben katolikus kisiskolákat állított fel, amelyek természetesen a helybeli protestáns iskolák mellett, pl. Tiszaörsön, Tiszanánán üresen maradtak. Milyen mértékben pártolták a hivatalos körök a protestáns vallásról történő konvertálást, vagy legalább is a katolikus iskolába való nevelkedést, éppen olyan gondos elővigyázattal távoltartották a katolikus gyermekeket a protestáns iskoláktól. Ha a faluban saját felekezeti iskolájuk nem volt, a protestáns vagy görögkeleti vallású gyermekek járhattak a római katolikusba, de a katolikusok protestáns vagy ortodox iskolába járását szigorúan tiltották.²⁵⁹

Mivel Kisköre /Heves és Külső-Szolnok vármegye/ leányegyházaiban, Tizzaszalókon és Abádon nem volt katolikus kisiskola, Esterházy Károly egri püspök meghagyta a plébánosnak, mielőbb vegye rá a szalókiakat katolikus iskola építésére, "nehogy valami rájuk ragadjon a protestánsok átkos tanaiból. Semmiképpen se engedje meg a plébános, hogy a katolikus gyermekek Szalókon vagy Abádon a protestánsok iskoláit látogassák."²⁶⁰

Ugyanakkor nem egy római katolikus iskolával találkozunk Heves és Külső-Szolnok vármegyében Mária Terézia korában, ahová protestáns tanulók is jártak /pl. Makláron, Tizzaszalókon, Sarudon stb./. Esterházy Károly egri püspök az 1767. évi egyházlátogatás alkalmával Sarudon elrendelte, hogy a helység plébánosa a sarudi protestánsokat kötelezze, hogy gyermekeiket a

helybeli kisiskolába járassák, s e végből máshova ne merészeljék küldeni. A püspök ezt az eljárást egyrészt azzal indokolta meg, hogy "az ilyen elküldés a szegény népnek terhére van", másrészt azzal, hogy "maguk a szülők gyermekeikre sokkal jobban tudnak ügyelni és nevelésükkel törődni".²⁶¹

Gróf Esterházy Károly egri püspök egyházlátogatásai alkalmával mindig lelkére kötötte a plébánosoknak, hogy győzzék meg a szülőket akár a szószékről, akár egyéni beszélgetések során az iskolába járás fontosságáról: "És az ilyen, s ezekhez hasonló helységekben a plébánosok buzgón intsek és ösztönözzék a szülőket, együttesen és külön-külön, hogy emlékezzenek arra a szülő kötelezettségükre, amely szerint tartoznak gyermekeik helyes és üdvös nevelésével törődni, s ezért ne mulasszák el őket megfelelő életkorban a kisiskolába küldeni; ha pedig egyesek ebben restebbeknek mutatkoznának, a plébánosok a helységek biráival és esküdtjeivel tárgyalják meg a dolgot, és szinte versengjenek egymással, hogy milyen kényszerítő eszközökkel lehet az e téren hanyagabb hangadókat gyermekeik iskolába küldésére rákényszeríteni..."²⁶²

Az egyház a katolikus szellemben történő nevelést biztosító beiskolázás érdekében a szigorú büntetés kilátásba helyezésétől sem riadt vissza, bár e súlyos büntető szankciók sem tudták leküzdeni a megrögzött iskolakerülést.²⁶³ Az egyház megpróbálkozott a földesuraság /uriszék/ és a megyei magistrátuális szervek segítségét is igénybe venni azokkal a szülőkkel szemben, akik az ismételt felszólításnak sem tettek eleget, de mindhiába.²⁶⁴

A katolikus egyház természetesen nem azért fenyegetőzött szigorú büntetések foganatosításával, mintha a falusi gyermekekből mind megannyi "kiművelt emberfőt" akart volna képeztetni, hanem azért, mert a hitoktatással, a feudális vallásosságra neveléssel a nép fékentartását igyekezett hűségesen szolgálni. A cél az volt csupán, hogy a nép fiai megtanulják az alázatos keresztény kötelesség teljesítését, a földesuraknak és az állami felsőbbségnek kijáró engedelmességet.

Senki sem vetheti a katolikus egyház szemére, hogy nem igyekezett gondoskodni a falusi jobbágygyerekek vallásos szellemen történő neveléséről és "lelki előmeneteléről". Falusi iskolapolitikájának célja röviden ebben foglalható össze: Christiana educatio et spiritualis profectus -- keresztény nevelés és lelki előrehaladás. De ugyanakkor elhanyagolta a társadalom valódi szükségleteire való előkészítést, a gyakorlati ismeretek tanításáról pedig szó sem lehetett.

Schwarcz Gyula, a kiegyezés korának egyik jeles liberális kulturpolitikusa szerint az 1848 előtti katolikus egyházi iskolák "maradtak teleológiájokban azok, amiké az egyház a középkorban megalkotta, plébániai tanfolyamok, amelyeknek összes feladatok az volt, hogy a mind két nembeli gyermekeket énekelni és imádkozni tanítván, a legméltóságosabb oltáriszentség magukhoz vételére hittanilag előkészítsék és papi pályára kívánczókat jószándékukban elemi előgyakorlatok által megerősítsék".²⁶⁵

Az iskolamesterek alapvető feladata az egyházi--templomi funkciókban való közreműködés volt, és csak másodsorban a falusi gyermekek oktatása. Így aztán a "köznap" fiai "az Oskolá-

ból úgy mennek ki, hogy azon egy néhány betükön kívül, a mellyeket leírni tanultak, és azon kevés olvasáson kívül, mellyet gyakran csak kézi könyveikből tudnak, alig tetszik meg rajtuk, hogy neveltettek és tanítottak".²⁶⁶ Bizonyosra vehetjük, hogy az iskolába járt gyermekek jelentős része is analfabéta maradt. A tanulók nyáron azt is elfelejtették, amit télen fejükbe szedtek; így a következő télen jóformán mindent előlről kellett kezdeni velük.²⁶⁷

Bár az írásbeliség szintjének terjedésére vonatkozóan még nem igen történtek speciális számszerű felmérések, mégis azt állapíthatjuk meg, hogy az írásbeliség elég jelentős mértékben nőtt a XVIII. század folyamán, s ezzel együtt csökkent az analfabéta tömegek aránya.²⁶⁸ Valószínű, hogy az írni--olvasni tudókból kerültek ki -- természetesen kellő vagyoni "tehetség" birtokában -- a községek birái, előljárói, akik tájékozottabbak voltak falubeli sorstársaiknál.²⁶⁹

Amikor 1768-ban Mária Terézia királynő rendeletére egy kilenc pontból álló kérdőívet kellett a községi előljáróságnak aláírásával ellátnia, a ránk maradt válaszlapok alapján megállapíthatjuk, hogy országos átlagban a községi előljáróknak legfeljebb 14 százaléka értett a betűhöz. Ez az arány nyilván még alacsonyabb lehetett a széles paraszti tömegek között. A lakosság jelentős része a jegyzőkönyvek vagy más irományok aláírásakor legtöbbször csak keresztet "vont" a neve mellé.²⁷⁰

Mindezek miatt -- szilárd meggyőződésünk szerint -- aligha lehet a feudális terhek súlya alatt már-már összeroskadó, elesett, nyomorult pórnépet hibáztatni, amelynek sem anyagai ere-

je, sem szabad ideje nem volt ahhoz, hogy a kiváltságos, gazdag egyháztól és kegyurtól reáháritott iskolafenntartó és tanítóeltartó kötelezettségének eleget tudott volna tenni, vagy hogy a közműveltség magasabb ormaira tudott volna felkapaszkodni. "Milyen kár a sok szép, nagyszerű magyar tehetségért! -- sóhajtott fel Tessedik Sámuel. -- Mennyire sajnálom a parasztok gyermekeit, akik nagyszerű adottságaik ellenére sem képesek magasabb ismeretek megszerzésére, mert saját szüleik, s bonyolult körülmények erőszakkal lehúzzák őket".²⁷¹

J E G Y Z E T E K

- 1 FÖLDES É. 1969. 9. ; SUGÁR I. 1976. 3. ; SIMON Gy. 1963. 253. ;
KÖTE S. 1963. 308-311. ; SZAKÁL J. 1934. 11.
- 2 HANZÓ L. 1963. 307-316. ; SIMON GY. 1963. 250.
- 3 SZILASY J. II. 1827. 169.
- 4 Vö. VÁG O. 1969. 49.
- 5 MÉSZÁROS I. 1972. 242.
- 6 MAJER I. 1844. 1.
- 7 MÉSZÁROS I. 1968. 17. ; UŐ, 1972. 16-17. ; UŐ, 1981. 396.
- 8 MAGDA P. 1819. 104-105. ; MAJER I. 1844. 1-2. ; KISS Á. I.
1881. 27.
- 9 MÉSZÁROS I. 1972. 37. ; UŐ, 1980. 59-60.
- 10 SZILASY J. II. 1827. 162. ; MÉSZÁROS I. 1968. 140. ; KOSÁRY D.
1980. 95.
- 11 KOSÁRY D. 1980. 95. ; BEREND I.--RÁNKI Gy. 1976. 52.
- 12 Vö. SZAKÁL J. 1934. 7.
- 13 VANYÓ T. 1940/41. 61-62. ; SZÁNTÓ I. 1968. 82-83. ; VARGA I.
1978. 200-204., 270-273. ; VILLÁNYI SZ. 1891. 69. ; HUSZÁR E.
1909--10. ; KELEMEN A. 1931. 59. ; VANYÓ T. 1933. 22-24. ;
CSÓKA L. 1929. 6. ; VARGA I. 1971. 1. ; MÉSZÁROS I. 1980. 59.
"...az 1868 előtti századok népoktatásának hatalmas, gazdag
és színes, de még feltáratlan adományaga rejlik ezekben az
vizitációs jegyzőkönyvekben".
- 14 VANYÓ T. 1928. 2. ; VARGA I. 1971. 21.
- 15 NÉMETHY L. 1896. 3., 3. sz. jegyzet. ; MÉSZÁROS I. 1972. 76.

- 16 Esztergomi primási levéltár, Oláh Miklós esztergomi érsek egyházlátogatásao. ; Vö. PFEIFFER J. 1947. ; MÉSZÁROS I. 1972. 118.
- 17 VANYÓ T. 1971. 326. ; UŐ, 19333. XIV-XV. ; HUSZÁR E. 1904. ; HORNIGH K. 1903. 223-374. ; SUGÁR I. 1976.
- 18 SUGÁR I. 1973. 49-50. ; KANYAR J. 1976. 256.
- 19 OLTVÁNYI P. 1884. 1.
- 20 FINÁCZY E. 1914. 220. ; MÉSZÁROS I. 1972. 9. ; BALLAGI K. 1885. VII.
- 21 MÉSZÁROS I. 1972. 22-23.
- 22 BÉKEFI R. 1906. 25., 205-211. ; REIZNER J. III. 1900. 229-230.
- 23 MOLNÁR A. I. 1891. 42. ; MEDINSKIJ 1951. 63-81. ; BEREZKI S.-KOMLÓSI S.--NAGY J. 1971. 33-38.
- 24 GÁL L. 1940. ; KLANICZAY T. 1961. 85. ; PERJÉS G. 1975. 78. ; BITSKEY I. 1978. 115. ; KÓNYA I. 1979.
- 25 GERÉB L. 1955. 164. ; BÁN I. 1958.
- 26 ZSILINSZKY M. 1907. 103. ; BRANSCH H. 1912. 7-13. ; SZELÉNYI Ö. 1917. 19. ; GÁL L. 1940. 5-18. ; H. BALÁZS É--MAKKAI L. 1962. 66-69. ; MÉSZÁROS I. 1972. 25.
- 27 N. CZIKE G. 1929. 6. ; DUBY, G.--MANDROU, R. 1975. 277-278. ; ÓVÁRY L. II. 1894. 163-164.
- 28 ÉRDUJHELYI 1906. 47., 54. ; VANYÓ T. 1933. 32-34.
- 29 VANYÓ T. 1933. XVIII-XIX. 32-34.
- 30 CSAPODI Cs. 1942. 43. ; KLANICZAY T. 1961. 362.
- 31 KLANICZAY T. 1961. 371.
- 32 KLANICZAY T. 1964. 125. ; DUBY, G.--MANDROU, R. 1975. 278.
- 33 VANYÓ T. 1933. 29., 33. ; KLANICZAY T. 1961. 364. ; MÉSZÁROS I. 1972. 40-41.

- 34 OLTVÁNYI P. 1884. 2-3. ; MÉSZÁROS I. 1972. 54. ; UŐ, 1981. 273.
- 35 KLANICZAY T. 1961. 371.
- 36 MÉSZÁROS I. 1972. 30-31.
- 37 KLANICZAY T. 1961. 362., 373. ; UŐ, 1964. 124.
- 38 OLTVÁNYI P. 1884. 3. ; VANYÓ T. 1933. 33.
- 39 MÉSZÁROS I. 1972. 26-27., 41-42.
- 40 KLANICZAY T. 1961. 345. ; ACSÁDY I. 1897. 429. ; SALAMON F. 1886. 380. ; SÖRÖS P. 1898. 368.
- 41 OLTVÁNYI P. 1884. 3-4. ; MÉSZÁROS I. 1972. 75. ; UŐ, 1981. 258-259.
- 42 BERAUER J. 1896. 9-10.
- 43 VANYÓ T. 1933. 34.
- 44 MÉSZÁROS I. 1972. 74.
- 45 KARÁCSONYI J. 1915. 196. ; VANYÓ T. 1928. 89.
- 46 KISS Á. I. 1881. 9. ; PÉTERFY S. I. 1896. 45. ; BÉKEFI R. 1907. 13. ; MADZSAR I. 1925. 30. ; SZAKÁL J. 1934. 5. ; KLANICZAY T. 1964. 146-150.
- 47 SZÁNTÓ I. 1980. 76-77.
- 48 HERMANN E., Magyar művelődéstörténet IV. 421. ; VARGA I. 1971. 6., 19.
- 49 NÉMETHY L. 1896. 3., 3. sz. jegyzet.
- 50 VARGA I. 1971. 177-221. ; KOSÁRY D. 1980. 96.
- 51 KOSÁRY D. 1980. 96.
- 52 PEHM J. 1934. 110.
- 53 HERMANN E., Magyar művelődéstörténet IV. 421.
- 54 MÉSZÁROS I. 1980. 60-61.

- 55 HERMANN E., Magyar művelődéstörténet IV. 421.
- 56 ACSÁDY I. 1886. 250. ; JUHÁSZ K. 1921. 9-91. ; VANYÓ T. 1933. 29.
- 57 JUHÁSZ K. 1918. 10-11., 21.
- 58 JUHÁSZ K. 1918. 18., 20.
- 59 CSÓKA L. 1929. 60.
- 60 PFEIFFER J. 1947. 192-193.
- 61 KARÁCSONYI J. I. 1922. 526. ; BÁLINT S. 1942/43. 60. ; Az ob-
szervancia szegedi hatásának jellemzésére lásd BÁLINT S. 1938.
UŐ, 1942. 233. sköv.
- 62 SZABÓ GY. P. 1921. 153-156. ; KÖNIG K. 1931. 86-118., 167-178.
VANYÓ T. 1971. 323. s köv. ; HEGYI K. 1976. 159.
- 63 SZAKÁLY F. 1982. 7.
- 64 HERMANN E., Magyar művelődéstörténet IV. 428.
- 65 TARNAY M. 1943. 15.
- 66 KOSÁRY D. 1980. 37-38.
- 67 KÖPECZI B.--R. VÁRKONYI Á. 1976. 352. ; BÁNKUTI I. 1981.
138-149.
- 68 H. BALÁZS É.--MAKKAI L. 1962. 372-375. ; ARATÓ E. 1972.
130-131.
- 69 WELLMANN I. 1979. 11-23.
- 70 SZABÓ I. é. n. 127. s köv. ; EMBER GY. 1936. ; KOVÁTS Z.
1969. 3-63. ; KOSÁRY D. 1980. 44-45.
- 71 WELLMANN I. 1955. 1-40.
- 72 CSAPODI Cs. 1942. 22.
- 73 KOSÁRY D. 1980. 35.
- 74 MÁLYUSZ E. 1931. 225-283. ; LUKÁCS ZS. 1937. 3-84. ; VARGA J.
1952. 49-77. ; BENDA K. 1957. 8-10. ; VARGA J. 1969. 503-525;

- 75 WELLMANN I. 1954. 34-35. ; VÖRÖS K. 1952. 299-385.
- 76 ORTUTAY GY. 1962. 499.
- 77 IVÁNYI E. 1952. 77-101. ; WELLMANN I. 1954. 3.
- 78 ECKHART F. 1954. ; KOSÁRY D. 1980. 70.
- 79 PETRÁK M. 1949.
- 80 TAKÁTS E. 1943.
- 81 CSÓKA L. 1929. 6. ; SALACZ G. 1933.
- 82 MARCZALI H. 1898. 140.
- 83 CSÓKA L. 1929. 52-53.
- 84 CSÓKA L. 1929. 9.
- 85 HERMANN E., Magyar művelődéstörténet IV. 428-429. ; ENTZ G. 1942/43. 262.
- 86 KOSÁRY D. 1980. 76.
- 87 Veszprémi Püspöki Levéltár, Parochialia. Fasc. 3. Nr. 42. Festetics Kristóf a veszprémi püspökhöz. Keszthely, 1760. jan. 8. ; SZABÓ D. 1928. 136.
- 88 A késő barokk lefelé irányuló propagandájára: HERMANN E., Magyar művelődéstörténet IV. 419-452. ; KOSÁRY D. 1980. 49-50.
- 89 KLANICZAY T. 1961. 431.
- 90 VARGA E. 1958. 5. ; KOSÁRY D. 1980. 69.
- 91 CSAPODI CS. 1942. 71-72.
- 92 Veszprémi Püspöki Levéltár, Compendiosa, genuina et sincera relatio actorum generalis canonicae visitationis Dioecesis Wesprimiensis. Győr 1760.
- 93 KOSÁRY D. 1980. 76.
- 94 VANYÓ T. 1940/41. 5-6. ; CSAPODI CS. 1942. 52. ; KOSÁRY D. 1980. 72-73.

- 95 HERMANN E., Magyar művelődéstörténet IV. 426.
- 96 HÓMAN B.--SZEKFÜ GY. IV. 1943. 374. ; KLANICZAY T. 1961. 350. ; SCHWARTZ E. 1934.; CSÓKA L. 1929. 74. ; CSAPODI CS. 1942. 58. ; KLANICZAY T. 1981. 273-281. ; BÁLINT S. 1981. 77-78.
- 97 HÓMAN B.--SZEKFÜ GY. IV. 1943. 374-375. ; KOSÁRY D. 1980. 75. ; WACZULIK M. 1942/43. 724.
- 98 KÜHÁR F. 1926. ; PISZKER O. 1933. 20. ; NÉMETH L. 1940/41. 276.
- 99 CSAPODI CS., Magyar művelődéstörténet IV. 368.
- 100 WALDAPFEL J. 1954. 11. ; H. BALÁZS É.--MAKKAI L. 1962. 420. ; KIRÁLY I. 1974. 205-206.
- 101 ECKHART F. 1954. ; SZABÓ I. é. n. 162. ; WELLMANN I. 1955. 16. ; UŐ, 1980. 419.
- 102 FINÁ CZY E. I. 1899. 20. ; SZAKÁL J. 1934. 10-11.
- 103 A század első évtizedeire: MOLNÁR A. I. 1881. ; Az 1740 utáni időszakra: FINÁ CZY E. I. 1899.; SZILASY J. II. 1827. ; MAJER I. 1844. 38. ; RENDEK J. 1845. 144-145. ; Ujebben RAVASZ J. 1954. 569-610. ; RAVASZ J.--FELKAI L. /és mások/ 1968.
- 104 III. Károly 1723. évi decretuma, 105. cikkely. Magyar Törvénytár 1657--1740. Bp. 1900. 645. ; MÓRA M. 1976. 274.; HÓMAN B.--SZEKFÜ GY. IV. 1943. 380-381.
- 105 PÉTERFY S. I. 1896. 72. ; WALDAPFEL J. 1900. 3.
- 106 H. BALÁZS É.--MAKKAI L. 1962. 437-439.
- 107 Vö. HORÁRIK J. 1956. 82. ; FISCHER J. 1934. 73. ; BENDA K. 1976. 56.

- 108 FINÁCZY E. I. 1899. 88. ; IVÁNYI E. 1952. 77-82. ; RAVASZ J. 1954. 583-586. ; MÉSZÁROS I. 1972. 14-16. ; ORTUTAY GY. 1962. 501.
- 109 WELLMANN I. 1955. 32. ; KANYAR J. 1970. 61.; Egri Érseki Levéltár, Visitaciones Canonicae, rakt. sz. 3414. 300. Fedémes, 1746. "Incolae hujus Loci pauci, et extrema egestate pressi, subsistentiae introducendi Catholici Ludi Magistri nullum modum inveniunt".
- 110 WELLMANN I. 1955. 580. ; KANYAR J. 1970. 64.
- 111 Id. WELLMANN I. 1954. 37.
- 112 KOSÁRY D. 1980. 77-78.
- 113 BENCZÉDI L. 1980. 100.
- 114 WELLMANN I., Magyar művelődéstörténet IV. 94.
- 115 PISZKER O. 1933. 48. ; VARGA I. 1971. 2.
- 116 RUZSÁS L. 1976. 13. ; SZABÓ I. 1933. 457-470. ; BÁNKUTI I. 1975. 35., 104.
- 117 Veszprém megyei Levéltár, Misc. 972-1103. Hitbéli iratok, Fasc. XIV. 972-1032. Jelzet: XIV. 999. Fondszám: IV. 1. c. De eo utrum.
- 118 ACSÁDY I. 1886. 42. ; KELEMEN A. 1931. 19-20., 37., 65., 68-69.
- 119 BOROVSZKY S. 1906. 343.
- 120 ESZE T,--VÁRKONYI Á. 1952. 117-141. ; IVÁNYI E. 1952. 81-82.; H. BALÁZS É.--MAKKAI L. 1962. 420.
- 121 KOSÁRY D. 1980. 79.
- 122 Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1657--1740. évi törvéncikkek. Bp. 1900. 463-465. ; CSÁJI P. 1958. 34-74.

- 123 MARCZALI H. 1898. 111.
- 124 FÖLDVÁRY L. I. 1898. 305. s köv. ; KOSÁRY D. 1980. 80-81.
- 125 MARCZALI H. 1898. 124-125.
- 126 SZABÓ I. é. n. 161-162.
- 127 GRÜNWARD B. 1888. 331-332. ; MARCZALI H. 1898. 130-132. ;
HERMANN E., Magyar művelődéstörténet IV. 441.
- 128 MARCZALI H. 1898. 336. ; BENDA K. 1976. 54.
- 129 PISZKER O. 1933. 48-49., 52.
- 130 WELLMANN I., Magyar művelődéstörténet IV. 95.
- 131 Békés megyei Levéltár, Békéscsaba község iratai IV/137.
1834--1836.
- 132 MARCZALI H. I. 1888. 282. ; UŐ, 1898. 120. ; KOSÁRY D.
1980. 72., 80.
- 133 SZEDERKÉNYI N. IV. 1893. 192. s köv. ; SOÓS I. 1955. 9-12. ;
UŐ, 1958. 3-6. ; SZÁNTÓ I. 1954. 9-12. ; UŐ, 1964. 366.
- 134 PEHM J. 1934. 110.
- 135 KROPF L. 1920. 125. ; PEHM J. 1934. 106. s köv.
- 136 PEHM J. 1934. 105-106.
- 137 TÓTH E. 1940. 97.
- 138 LUKCSICS P.--PFEIFFER J. 1933. 85.
- 139 VANYÓ T. 1933. XXIII. ; SZÁNTÓ I. 1957. 32.
- 140 MARCZALI H. 1898. 334-335. ; H. BALÁZS É.--MAKKAI L. 1962.
437.
- 141 HORNIG K. 1903. 230., 257., 284., 318. ; VANYÓ T. 1933. 37. ;
PEHM J. 1934. 123., 458-459. ; MÁLYUSZ E. 1939. 506., 49. sz.
jegyzet.
- 142 MARCZALI H. 1891. 290-291. ; UŐ, 1898. 331.

- 143 PISZKER O. 1933. 56., 59.
- 144 KANYAR J. 1970. 66.
- 145 VILLÁNYI SZ. 1891. 112.
- 146 KELEMEN A. 1931. 47.
- 147 BAROTAI GY. 1970. 44.
- 148 Id. SZEDERKÉNYI N. IV. 1893. 198-199.
- 149 MARCZALI H. 1898. 139-140. ; KOLLÁNYI F. 1906. ; MÉSZÁROS I. 1972. 31. ; BELÉNESSY A. 1980. 19.
- 150 BAKOS J. 1956. 306.
- 151 ARATÓ E. 1972. 141. ; WELLMANN I. 1955. 551-588. ; MÉSZÁROS I. 1972. 90-91.
- 152 MÉSZÁROS I. 1980. 60. ; KOSÁRY D. 1980. 96.
- 153 KOSÁRY D. 1980. 96.
- 154 BENDA K. 1976. 54.
- 155 THIRRING G. 1938. 66. s köv. ; H. BALÁZS É.--MAKKAI L. 1962. 537.
- 156 THIRRING G. 1938. 66.
- 157 TÓTH L. 1980. 27-28.
- 158 MISKOLCZY I. 1914. 38-41. ; MÉSZÁROS I. 1981. 435.
- 159 NAGYFALUSY L. I. 1941. 150.
- 160 HORVÁTH I. 1896. 79. ; MÉSZÁROS I. 1972. 33., 119.
- 161 MÉSZÁROS I. 1972. 89. ; UŐ, 1980. 79-80.
- 162 KOSÁRY D. 1980. 235-238.
- 163 VECSEY L. 1937. 171. ; TÓTH L. 1980. 30.
- 164 TÓTH L. 1980. 128.
- 165 BERAUER J. 1896. 162. ; TARNAY M. 1943. 21.
- 166 SZÁNTÓ I. 1957. 25.

- 167 Korabeli elnevezései: ludimagister, rector scholae, ludi rector, ludimoderator vagy magyarul: iskolamester. Lásd MÉSZÁROS I. 1972. 33.
- 268 FINÁCZY E. I. 1899. 241., 276-281. ; SZAKÁL F. 1934. 19-20. HANZÓ L. 1960. ; TESSEDIK S.: Einige Hindernisse der Industrie in Ungarn, besonders in der Gegend an der Theiss, nebst deren sehr möglicher Wegräumung. Zeitschrift von und für Ungarn.
- 169 Baranyából. G-es, 1832. 95-96.
- 170 ZSOLDOS I. 1826. 40-41. ; GRÜNWARD B. 1888. 357.
- 171 VANYÓ T. 1928. 92. ; HERMANN E. 1942/43. 404. ; MÉSZÁROS I. 1981. 281.
- 172 Baranyából. G-es, 1832. 95-98. ; BALLAGI K. 1885. 125. ; HORVÁTH I. 1896. 43-44. ; RAVASZ J. 1966. 303-305.
- 173 BERAUER J. 1896. 101.
- 174 TESSEDIK S., Részletes felvilágosítás 3. ; PERLAKY D. 1791. 54.
- 175 VANYÓ T. 1928. 94. ; KANYAR J. 1970. 70. ; BENDA K. 1976. 55.
- 176 ORTUTAY GY. 1962. 509. ; MÉSZÁROS I. 1972. 35-36., 94.
- 177 VANYÓ T. 1928. 95. ; MÉSZÁROS I. 1972. 35.
- 178 LESNYÁNSZKY A. 1832. IX.
- 179 MAJER I. 1844. 45-46.
- 180 Uo.
- 181 Vö. RAVASZ J. 1966. 288-289. ; SZABÓ F. 1972. 15.
- 182 MÉSZÁROS I. 1981. 420.
- 183 CSÓKA L. 1929. 61-62., 84-86.
- 184 VECSEY L. 1937. 172.

- 185 PFEIFFER J. 1947. 95. ; Esztergomi Primási Levéltár, Visitations Canonicae, Archi-Diaconatus Cathedralis, 1755. Fasc. VIII. Lib. 41., p5. Párkány. "...temporibus vero matutinis, meridiei et vespertinis et dum ingruit tempestas, ut Plebs ad orationem incitaretur, pulsat campanator solerter".
- 186 MÉSZÁROS I. 1981. 427.
- 187 CSÓKA L. 1929. 85.
- 188 WELLMANN I. 1955. 18. ; MÉSZÁROS I. 1980. 73., 76. ; UŐ, 1981. 427.
- 189 Egri Érseki Levéltár, Visitations Canonicae, rakt. sz. 3602. Bogács /Borsod vármegye/, 1807. jun. 5.
- 190 FINÁCZY E. I. 1899. 239. s köv.
- 191 Egri Érseki Levéltár, Visitations Canonicae, rakt. sz. 3414. 318. Erdőaranyos /Heves vármegye/, 1746. "Datur hic Loci Cath.Ludi Magister, idemque Cantor, Notarius, ac etiam Sacristanus. Brevi verbo: Totum fac vocatur Paulus Bakos..."
- 192 MÉSZÁROS I. 1972. 19.
- 193 KANYAR J. 1970. 66. ; MÉSZÁROS I. 1980. 86., UŐ, 1981. 427., 429. ; FINÁCZY E. I. 1899. 240-241.
- 194 MÉSZÁROS I. 1980. 73.
- 195 Vö. MAJER I. 1844. 47-48.
- 196 MÉSZÁROS I. 1972. 33. ; VANYÓ T. 1928. 98-100.
- 197 SUGÁR I. 1973. 55.
- 198 CSÓKA L. 1929. 45.
- 199 CSÓKA L. 1929. 46., 87.
- 200 VANYÓ T. 1928. 98. ; CSÓKA L. 1929. 80-81.

- 201 BAROTAI GY. 1970. 25.
- 202 FINÁCZY E. I. 1899. 241.
- 203 HERMANN E. 1942/43. 410-411. ; SZÁNTÓ I. 1957. 31.
- 204 KANYAR J. 1970. 68.
- 205 Egri Érseki Levéltár, Acta de studiis et scholis, rakt. sz. 94. Nr. 568A. Jászladányi, alsószentgyörgyi, jákóhalmi, dé-sai és mihálytelki birák és tanácsa az egri püspökhöz, 1754. febr. 20.
- 206 HAJDU J. 1933. 34., 2. sz. jegyzet. ; RAVASZ J. 1966. 512.
- 207 Debreceni Református Kollégium kéziratgyűjteménye, R. 670. "Cantio de miseris rectoratus Auctore Johanni Szerentsi rector Ecclesiae Reform. Rác Bösörmény". /XVIII. század első harmada/.
- 208 Veszprémi Püspöki Levéltár, Informationes de Ludi Magistris Anni 1770--1774. Fasc. 1. In Districtu Kaposváriensi, 1772. Szárszó /Somogy vármegye/. "Nisi ruralibus laboribus se exerceret cum detrimento instructionis...subsistere nequaquam posset".
- 209 Vö. CSEREY F. 1806. 36. ; VINCZE L. 1956. 110. ; TÓTH L. 1980. 129.
- 210 BENDA K. 1976. 55. ; MÉSZÁROS I. 1972. 17. ; FINÁCZY E. I. 1899. 246. ; PFEIFFER J. 1947. 153.
- 211 Egri Érseki Levéltár, Visitatio Canonica Dioecesis Agr. Com. Heves et Exter. Szolnok Jazygiae Cumaniae 1767.
- 212 KELEMEN A. 1931. 18. ; VANYÓ T. 1933. 35. ; MÉSZÁROS I. 1972. 16. ; UŐ, 1980. 66.
- 213 SZILASY J. II. 1827. 316.

- 214 Id. KANYAR J. 1970. 89.
- 215 BRIEDL F. 1841. 961-962.
- 216 VANYÓ T. 1933. 35-36. ; PISZKER O. 1933. 37-39.
- 217 Veszprémi Püspöki Levéltár, Informationes de Ludi Magistris
Anni 1770--1774. Fasc. I. Distr. Keszthely. Informatio de
statu Ludi Magistri Felső Páhokiensis, filialium Egregy et
Sz. András. Anno 1771. ; SZÁNTÓ I. 1957. 15. ; MÉSZÁROS I.
1972. 92. ; SUGÁR I. 1973. 54.
- 218 HETZEL S. 1890. 4. ; MÉSZÁROS I. 1972. 18-19.
- 219 BERAUER J. 1896. 104-105.
- 220 VANYÓ T. 1928. 89-90. ; CSÓKA L. 1929. 80.
- 221 BENDA K. 1978. 296.
- 222 Magyar Országos Levéltár /Budapest/, 1848/1849-i minisztériumi
levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási
Osztály. Elemi iskolai osztály sorkönyve, 1848. 23. kutfő,
6. tétel. Olgyai Gáspár /Tiszaújhely/: Népinevelési tájékozás,
1848. Pünkösöd havában.
- 223 MÉSZÁROS I. 1972. 19-20.
- 224 TESSEDIK S. 1786. 39. ; ORTUTAY GY. 1962. 502. ; WELLMANN I.
1954. 53.
- 225 HÓMAN B.--SZEKFÜ GY. IV. 1943. 533-534.
- 226 GÁL L. 1940. 68-69.; HORVÁTH I. 1896. 33.
- 227 SZÁNTÓ I. 1957, 15. ; BENDA K. 1978. 296.
- 228 GÁL L. 1940. 68. ; MÉSZÁROS I. 1981. 421.
- 229 KIS P. 1830. 14.
- 230 SZABÓ J. 1817. 62-63.
- 231 Id. WELLMANN I. 1954. 54.

- 232 FINÁCZY E. I. 1899. 242. ; GÁL L. 1940. 68.
- 233 EDVI ILLÉS P. 1833. XXIII. ; BERAUER J. 1896. 73.
- 234 RÉPÁSSY J. 1873. 40-41. ; BENKÓCZY E. 1928. 20. ; ORTUTAY GY; 1962. 503.
- 235 LOVÁSZ I. 1836. 435-439. ; HORVÁTH I. 1896. 60.
- 236 HORVÁTH I. 1896. 26. ; KOSÁRY D. 1980. 97.
- 237 BAROTAI GY. 1970. 29. ; FINÁCZY E. I. 1899. 237-238.
- 238 KANYAR J. 1970. 82-83.
- 239 VECSEY L. 1937. 169.
- 240 Id. BALOGH I. 1965. 497. ; Tudományos Gyűjtemény, 1838. VI. 9-10. ; Társalkodó, 1847. 302.
- 241 FINÁCZY E. I. 1899. 237. ; MÉSZÁROS I. 1968. 127. ; TÓTH L. 1980. 28.
- 242 MÉSZÁROS I. 1972. 17. ; WELLMANN I. 1954. 31. ; MÉSZÁROS I. 1968. 126-127. ; KANYAR J. 1970. 89. ; ZSOLDOS I. 1836. 58-59. ; KANYAR J. 1976. 270.
- 243 MÉSZÁROS I. 1980. 65.; UŐ, 1981. 421.
- 244 SZÁNTÓ I. 1957. 16.
- 245 Egri Érseki Levéltár, Visitaciones Canonicae, rakt. sz. 3414. Mezőiván /Ivánka/, 1746. "Incolarum paupertas eos a cura instructionis prolium suarum...retrahit". ; KANYAR J. 1970. 65.
- 246 AMBRUS S. 1841. 40.
- 247 ORTUTAY GY. 1962. 500. ; MÉSZÁROS I. 1968. 127.
- 248 SUGÁR I. 1973. 50. ; NAGYFALUSY L. I. 1941. 150. ; KANYAR J. 1970. 88. s köv.
- 249 MÉSZÁROS I. 1981. 427. ; Egri Érseki Levéltár, Visitaciones Canonicae, rakt. sz. 3413. 125. Csány /Heves vármegye/.

- 250 MÉSZÁROS I. 1980. 76. ; UŐ, 1981. 429.
- 251 FINÁCZY E. I. 1899. 237.
- 252 KANYAR J. 1970. 89.
- 253 MÉSZÁROS I. 1980. 69., 77. ; UŐ, 1981. 430. ; SZÁNTÓ I. 1957. 16-17. ; KOSÁRY D. 1980. 468.
- 254 SZÁNTÓ I. 1957. 16-17.
- 255 SZÁNTÓ I. 1957. 16-17.
- 256 ZORN A. 1972. 15.
- 257 PISZKER O. 1933. 15.
- 258 Egri Érseki Levéltár, Visitaciones Canonicae, rakt. sz. 3418. 93. Sajónémeti /Borsod vármegye/, 1769. "Ut Scholae Triviales frequentantur, magnopere Nobis cordi est, ea potissimum ex ratione, ut ubi tenella aetas Rudimentis Fidei Christianae imbuatur, ideo volumus, ut Ludirectores intra ambitum Parochiae constituti, Doctrinae Christianae aetati huic instillando incumbant..."
- 259 BENDA K. 1978. 287.
- 260 SZÁNTÓ I. 1957. 17.
- 261 Uo.
- 262 MÉSZÁROS I. 1981. 434.
- 263 MÉSZÁROS I. 1980. 66.
- 264 Egri Érseki Levéltár, Visitaciones Canonicae, rakt. sz. 3602. Egerszalók /Heves vármegye/, 1768.
- 265 SCHWARCZ GY. 1869. 142.
- 266 SZABÓ J. 1817. 25.
- 267 MÁRKI S. II. 1895. 765.
- 268 BENDA K. 1978. 297. ; KOSÁRY D. 1980. 27. ; MÉSZÁROS I. 1981. 424.

269 MÉSZÁROS I. 1981. 283.

270 BENDA K. 1976. 56. ; WELLMANN I. 1967. ; KOSÁRY D. 1980. 27.

271 TÓTH L. 1973.

BIBLIOGRÁFIA AZ IDÉZETT MUNKÁKRÓL

- ACSÁDY IGNÁC: Magyarország Budavár visszafoglalása korában.
Bp. 1886.
- UŐ: Magyarország három részre osztlásának története 1526--1608.
In: Szilágyi Sándor /szerk./: A magyar nemzet története. V.
Bp. 1897.
- ÁDÁM IVÁN: A veszprémi székesegyház. Veszprém 1912.
- AMBRUS SÁNDOR: Értekezés a hittanító, iskolaigazgató, és kerület
felügyelői hivatalról. Székesfehérvár 1841.
- ARATÓ ENDRE: A magyar "nemzeti" ideológia jellemző vonásai a
18. században. Nemzetiség a feudalizmus korában. Értekezé-
sek a történettudományok köréből, 64. sz. Akadémiai Kiadó,
Bp. 1972. 130-182.
- BAJKÓ MÁTYÁS: Az életre és a munkára nevelés igényei a reform-
kori tantervi tervezetekben. In: Jausz Béla--Faludi Szi-
lárd--Zibolen Endre /szerk./: A munkára nevelés hazai tör-
ténetéből. Bp. 1965.
- UŐ: Az iskolatörténeti kutatás néhány módszertani kérdése. In:
Sugár István: Oktatástörténeti források a Heves megyei Le-
véltárban. Eger 1976. 5-18.
- BAKOS JÓZSEF: Adatok a magyar tanítási nyelv fejlődéstörténeté-
hez, 1527--1790. Évk: EPF II. Eger 1956. 299-331.
- III. BALÁZS ÉVA--MAKKAI LÁSZLÓ /szerk./: Magyarország története
1526--1790. A késői feudalizmus korszaka. Egyetemi tan-
könyv II. Bp. 1962.

- BÁLINT SÁNDOR: Szeged a magyar kultúra történetében. Szeged 1934.
- UŐ: Népünk ünnepei. Bp. 1938.
- UŐ: Magyar bucsujáróhelyek: Szeged--Alsóváros. Korunk Szava 1938.
- UŐ: A szeged--alsóvárosi templom kegyképe. Délvidéki Szemle 1942.
- UŐ: A szegedi népélet szekrális gyökere. Regnum, 1942/43.
- UŐ: A hagyomány szolgálatában. Összegyűjtött dolgozatok. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1981.
- BALLAGI KÁROLY: Adalékok Borsodmegye népiskoláinak történetéhez, kapcsolatban a megye és Miskolc város tanügyének jelen állapotával. Miskolc 1885.
- BÁN IMRE: Apáczai Csere János. Bp. 1958.
- BÁNKUTI IMRE: A kurucok első dunántúli hadjárata /1704. január--április/. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 78. sz. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975.
- UŐ: A szatmári béke. Sorsdöntő történelmi napok 6. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981.
- Baranyából. G-ES: Rövid észrevételek a falusi nevelésről. Tudományos Gyűjtemény 1832. II. 92-110.
- BAROTAI GYÖRGY: A falusi népoktatás helyzete a nógrádi főesperesség területén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján 1711--1789. Szakdolgozat. A témát adta: Szántó Imre egyetemi tanár. Szeged 1970.
- BEKE KRISTÓF: Kézikönyv a magyar falusi iskolamesterek számára. Buda 1828.

- BÉKEFI REMIG: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig.
Bp. 1906.
- UŐ: Az iskolázás története Magyarországon 1000--1883. Bp. 1907.
- BELÉNESSY ALAJOS: Iskolázási viszonyok Csurgón a XVIII--XIX.
századi egyházi iratok alapján. Somogyi honismereti hir-
adó, 1980/2. 18-26.
- BENCZÉDI LÁSZLÓ: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a
XVII. század végi Magyarországon. Értekezések a történeti
tudományok köréből. Új sorozat 91. sz. Akadémiai Kiadó,
Bp. 1980.
- BENDA KÁLMÁN: A Rákóczi-szabadságharc és a helytörténeti kuta-
tások. In: Molnár Mátyás /szerk./: Rákóczi-kori tudományos
ülésszak 1973. szeptember 20--21. Vaja 1975. 75-83.
- UŐ: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi
Magyarországon. Valóság 1976. 4. sz. 54-61.
- UŐ: A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi
Magyarországon. In: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a
felvilágosodás korának magyarországi történetéből. Gondo-
lat, Bp. 1978. 287-308.
- BENKÓCZY EMIL: Pyrker első magyar tanítóképzője. Eger 1928.
- BERAUER JÓZSEF: A Kalocsa-egyházmegyei rom. kath. népiskolák
története. Kalocsa 1896.
- BERECZKI SÁNDOR--KOMLÓSI SÁNDOR--NAGY JÁNOS: Neveléstörténet.
Tankönyvkiadó, Bp. 1971.
- BIRÓ MÁRTON: Firmamentum regnorum Országoknak erőssége...Po-
zsony 1741.
- BITSKEY ISTVÁN: Hitviták tüzeiben. Magyar História. Gondolat,
Bp. 1978.

- BOROVSKY SAMU /szerk./: Győr vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Bp. 1906.
- BRANSCH HENRIK: Az erdélyi szászok falusi iskolái 1600-ig. Kolozsvár 1912.
- BREZNAY IMRE: Esterházy Károly gróf és Eger. Galánthai gróf Esterházy Károly egri püspök emlékének ünneplése. Eger 1926.
- BRIEDL FIDÉL: Gondolattörödékek a tanítás és tanítók köréből. Athaeneum, 1841. május 23., 61. sz.
- UŐ: Elfogulatlan nézetek a népiskolai tanulmányokról. Religió és Nevelés 1847. 9.
- BRUCKNER GYŐZŐ: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. Bp. 1922.
- CSÁJI PÁL: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725--1729. Egyháztörténet, 1958. 1. füzet, 34-74.
- CSAPODI CSABA: Kinek tartották Szent Istvánt a XVIII. században. Regnum, 1936. 346-356.
- UŐ: Állam és társadalom a magyar barokk korban. Katolikus Szemle, 1941. január.
- UŐ: A magyar barokk. Kincsestár, 16. sz. Bp. 1942.
- UŐ: Könyvtermelésünk a XVIII. században. Magyar Könyvszemle, 1942. 392-398.
- CSATÓ PÁL: Az elementaris Oktatásnak nevelésbeli principiumjai. Tudományos Gyűjtemény, 1830. I. 23-38.
- CSEREY FARKAS: A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés. Nagyvárad 1806.

- CSIGHY SÁNDOR: A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései
Bp. 1936.
- CSÓKA LAJOS: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma
1929.
- UŐ: A Ratio Educationis korszaka. In: Domanovszky Sándor /szerk.
Magyar művelődéstörténet. IV. Bp. 1941. 455-482.
- N. CZIKE GÁBOR: A XVII. század művelődéstörténete. Bp. 1929.
- DÁVID ZOLTÁN: Az 1715--20. évi összeírás. In: Kovacsics József
/szerk./: A történeti statisztika forrásai. Közgazdasági
és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1957. 145-200.
- DÖMÖTÖR TEKLA: A népszokások költészete. Akadémiai Kiadó, Bp.
1974.
- UŐ: A magyar nép hiedelemvilága. Corvina, Bp. 1981.
- EKKHART FERENC: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Kiadja a Budavári Tudományos
Társaság, Bp. 1922.
- UŐ: A földesuri büntetőbiráskodás a XVI--XVII. században.
Akadémiai Kiadó, Bp. 1954.
- EDVI ILLÉS PÁL: Még valami a népiskolákról. Tudományos Gyűjtemény,
1833. XI. 57-62.
- UŐ: Tükrötskék az Oskola-Tanítói élet köréből. Tudományos Gyűjtemény,
1835. IX. 35-53.
- EMBER GYŐZŐ: Jobbágyvándorlás és jobbágyvédelem a XVIII. század első felében. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve
1936.
- UŐ: A helytartótanács egyházügyi bizottságának kialakulása.
Regnum, 1942/43.

- ENTZ GÉZA: Magyar főpapok művészeti és műveltségi tevékenysége a XVIII. században. Regnum, 1942/43. 253-274.
- ESZE TAMÁR--VÁRKONYI ÁGNES: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. In: Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711--1790. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952. 117-141.
- FINÁCZY ERNŐ: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. 1740--1773., II. 1773--1780. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Bp. 1899--1902.
- UŐ: Az ujkori nevelés története /1600--1800/. Bp. 1927.
- FÖLDES ÉVA: Neveléstörténeti kutatások szerepe a szocialista pedagógia fejlesztésében. Neveléstörténet és szocialista pedagógia. Magyar Pedagógiai Társaság, Bp. 1969.
- FÖLDEVÁRY LÁSZLÓ: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. I. Bp. 1898.
- FRAKNÓI VILMOS: Pázmány Péter és kora. Pest 1869.
- FRANKL VILMOS: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873.
- GAJTKÓ ISTVÁN: A XVII. század katolikus imádságirodalma. A Piaristák Doktori Értekezései az 1932. évtől. Bp. 1936.
- GÁL LAJOS: Protestáns iskolák és tanítók Magyarországon a XVI. században. Bölcsész-doktori értekezés. Tiszaföldvár 1940.
- GALAVICS GÉZA /szerk./: Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975.
- GALLA FERENC: A magyar katolikus restauráció misszionáriusa. Bp. 1946.
- GÁTHY ZSOLT: A plébánosok könyvei a plébániatörténetírás szolgálatában. Regnum, 1942/43. 322-326.

- GERÉB LÁSZLÓ: A hazai osztályharcok irodalma 1525--1660.
"Művelt Nép" Kiadó, Bp. 1955.
- GÖNCZY PÁL: Tanulmányok. Pest 1888.
- HADROVICS LÁSZLÓ--WELLMANN IMRE: Parasztmozgalmak a 18. században. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1951.
- HAJDU JÁNOS: Eötvös József báró első minisztersége /1848/.
Bp. 1933.
- HANZÓ LAJOS: Tessedik Sámuel kisebb irásai. Szarvas 1960.
- UŐ: A helytörténeti kutatások időszerű kérdései. In: Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1962. Bp. 1963.
- HEGYI KLÁRA: Egy világbirodalom végvidékén. Magyar História.
Gondolat, Bp. 1976.
- HERMANN EGYED: A vallásos ember a barokk korban. In: Domanovszky Sándor /szerk./: Magyar művelődéstörténet. IV. Bp. 1941.
- UŐ: Népoktatás a veszprémi egyházmegyében a XIX. század elején.
Regnum, 1942/43.
- UŐ: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München
1973.
- HETS AURELIÁN: A jezsuiták iskolái Magyarországon a XVIII. század közepén. Pannonhalma 1938.
- HÓMAN BÁLINT--SZKFFÜ GYULA: Magyar történet. Hetedik kiadás,
III--IV. Bp. 1943.
- HORNIGH KÁROLY: Padányi Biró Márton veszprémi püspök naplója.
Egyházmegyei Könyvnyomda, Veszprém 1903.
- HORVÁTH ILLÉS: Csanád vármegye népoktatási monográfiája.
Makó 1896.
- HORVÁTH ISTVÁN: Az iskolai nevelés némely hibáiról. Tudományos
Gyűjtemény, 1835. XII. 75-87.

- HORVÁTH JÁNOS: Nevelést tárgyazó gondolatok. Tudományos Gyűjtemény, 1824. XI. 84-94.
- HORVÁTH JÓZSEF: Egyházi viszonyok a déli Balaton-parton a XVIII. század közepén. Somogyi honismereti h iradó, 1981/2. 16-30.
- HUSZÁR ELEMÉR: A Visitatio Liminum. Különlenyomat a Hittudományi Folyóirat 1904-es évfolyamából. Bp. 1904.
- UŐ: Az egyházmegye látogatása. Hittudományi Folyóirat, 1909. és 1910.
- IVÁNYI EMMA: A Habsburg-állam és a katolikus klérus a parasztság viszonylagos vallásszabadsága ellen. In: Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711--1790. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952. 77-101.
- JÁNOSI GYULA: Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán. Pannonhalma 1935.
- JENŐFI ÉVA: Adatok a szegedi német telepesek és céheik történetéhez. Német Philologiai Dolgozatok XLIX. Bp. 1932.
- JUHÁSZ KÁLMÁN: A licentiátusok jogai és kötelességei. Különlenyomat a "Religio" 1918-ik évfolyamából. Bp. 1918.
- UŐ: A licentiatusi intézmény Magyarországon. Szent István Akadémia kiadása, Bp. 1921.
- UŐ: Egyházi viszonyok a Bakonyban Keresztély Ágost hg. főpásztor kodása idején. A Szent István Akadémia Értesítője, 1921. 2. sz.
- KANYAR JÓZSEF: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében /1770--1789/. Somogy megye multjából. Levéltári Évkönyv 1. sz. Kaposvár 1970.

- UŐ: Népiskola és közművelődés Somogyban a 18. század második felében. A Dunántul településtörténete /1686--1768/. A Székesfehérvári Településtörténeti Konferencia anyaga /1975. május 26--27./ MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője II. Veszprém 1976. 256-272.
- KARÁCSONYI JÁNOS: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Nagyvárad 1915.
- KÁRPÁTHY-KRAVJÁNSZKY MÓR: Forgách Ferenc bibornokérsek történetehez. Regnum, 1938/39. 169-177.
- KELEMEN ATANÁZ: Keresztély Ágost herceg katolikus restaurációs tevékenysége a győri egyházmegyében. Pannonhalmi füzetek, 11. sz. Pannonhalma 1931.
- KIRÁLY ISTVÁN: Hazafiság és forradalmiság. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974.
- KISS ÁRON: A nevelés- és oktatástörténet kézikönyve. Bp. 1877.
- UŐ: A magyar népiskolai tanítás története. I-II. Bp. 1881--1883
- KIS PÁL: Tanítás módja a városi és falusi iskolamesterek számára. Buda 1830.
- KLANICZAY TIBOR: Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1961.
- UŐ: A mult nagy korszakai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1973.
- KOLLÁNYI FERENC: A magánkegyuri jog hazánkban a középkorban. Bp. 1906.
- KOMLÓSSY FERENC: Az esztergomi főegyházmegye katolikus iskolák története. Esztergom 1896.
- KÓNYA ISTVÁN: Kálvinizmus és társadalomelmélet. Akadémiai Kiadó Bp. 1979.

- KOSÁRY DOMOKOS: Népiskolák Magyarországon 1771-ben. Pedagógiai Szemle, 1975. 674-679.
- UŐ: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980.
- KOVÁTS GYULA: A párbér jogi természete. Bp. 1886.
- KÖNIG KELEMEN: Hatszázéves ferences élet Szécsényben. Vác 1931.
- KÖPECZI BÉLA--R. VÁRKONYI ÁGNES: II. Rákóczi Ferenc. "Művelt Nép" Kiadó, Bp. 1955.
- UŐ: II. Rákóczi Ferenc.² Gondolat, Bp. 1976.
- KÖRNYEI JÁNOS: Az iskola társadalmi jelentőségében. Pest 1868.
- KÖTE SÁNDOR: A neveléstörténeti kutatás helyzete, jelentősége és feladatai. In: MTA Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Bp. 1962.
- KROPF LAJOS: Clements Simon utazása hazánkban. 1715. Történelmi Szemle, 1920.
- KUNOSS ENDRE: Alapvonalak a honi nevelés köréből. Jelen időnk szelleméhez alkalmazva. Pest 1833.
- KUHÁR FLÓRIS: Adatok a Regnum Marianum lelkipásztorkodástörténetéhez. Egyházi Lapok, 1926. 205-207., 1927. 7-9.
- LÁNCZY GYULA: Széchenyi Pál érsek és a nemzeti politika 1642--1711. Századok 16 /1882/ 273-299.
- LESNYÁNSZKY ANDRÁS: Didaktika és Methodika, avvagy a tanításnak közönséges tudománya, és a tanítás módgyának tudománya. Nagyváradonn 1832.
- LOVÁSZ IMRE: A tanuló gyermekekre nézve gyakoroltatni szokott testi fenytékről orvosi és philosophusi szempontból tekintve. Tudományos Gyűjtemény, 1835. I. 46-65.

- LUKÁCS ZSÓFIA: A szerződéses jobbágyság helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle urbérrendezésig. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 13. sz. Bp. 1937.
- LUKCSICS PÁL--PFEIFFER JÁNOS: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. A veszprémi egyházmegye múltjából I. Veszprém 1933.
- MADZSAR IMRE: Az elemi oktatás fővárosunkban a török kiűzése után. Századok, 1925.
- MAJER ISTVÁN: Népeveléstan. Buda 1844.
- MÁLYUSZ ELEMÉR: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp. 1939.
- MARCZALI HENRIK: Mária Terézia tanügyi reformjai. Budapesti Szemle, 1882. 229-240.
- UŐ: Mária Terézia/1717--1780/. Bp. 1891.
- UŐ: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congresszusig /1711--1815/. In: Szilágyi Sándor /szerk./: A magyar nemzet története. VIII. Bp. 1898.
- MÁRKI SÁNDOR: Aradvármegye és Arad szabad királyi város monographiája. I-II. Arad 1895.
- UŐ: Széchenyi Pál kalocsai érsek. Bp. 1884.
- MASKOVITS MIHÁLY: A falusi iskolamesteri hivatalra készítendőek számára az egri anyamegyében alapított intézetnek rövid előadása. Eger 1834.
- MERÉNYI FERENC: Domsics Mátyás egyházlátogatása /canonica visitatio/ Baranyában 1729-ben. Bp. 1939.
- MÉSZÁROS ISTVÁN: Első magyar ábécés könyveink. Pedagógiai Szemle 1960. X. évf. 11. sz.

- UŐ: Népoktatásunk 1552--1777 között. Pedagógiai Közlemények, Tankönyvkiadó, Bp. 1972.
- UŐ: Népoktatás Nyugat-Magyarországon a XVII. században. Soproni Szemle, 1976. 306-328.
- UŐ: Katolikus kisiskoláink 1714--1773 között. In: Mészáros István /szerk./: Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII--XX. századi történetéből. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 59-87.
- UŐ: Az iskolaügy története Magyarországon 996--1777 között. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981.
- UŐ: Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981.
- MÉSZÁROS KÁROLY: Nemzeti nevelés. Társalkodó, 1845.
- MESZLÉNYI ANTAL: Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök /1842--1844 egyházlátogatása 1845--46-ban. A Veszprémi egyházmegye múltjából, 7. sz. Veszprém 1941.
- UŐ: Egy barokk főpap, Barkóczy Ferenc hercegprimás. Vigilia, 196
- UŐ: A magyar hercegprimások arcképsorozata, 1707--1945. Bp. 1970
- MIHÁLYFI ÁKOS: A papnevelés története és elmélete. II. 1896.
- MISKOLCZY ISTVÁN: Bajtay J. Antal. Bp. 1914.
- MOHL ANTAL: A Mária-kongregációk története különös tekintettel hazánkra. Győr 1898.
- MOLNÁR ALADÁR: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. I. Bp. 1881.
- MÓRA MAGDA: Oktatási viszonyok Fejér megyében az 1840-es években Pedagógiai Szemle, XVI. évf. /1966/. 7-8. sz. 681-690.
- UŐ: Népoktatás Fejér megyében a 18. század első felében. A Dunántul településtörténete 1. /1686--1768/. A Székesfehérvári Településtörténeti Konferencia anyaga /1975. május 26--27./ Veszprém 1976. 274-279.

- NAGYFALUSY LAJOS: A kapornaki apátság története. I. Kalocsa 1941.
- NÉMETH LÁSZLÓ: A Regnum Marianum állama. Regnum, 1940/41.
- NÉMETHY LAJOS: Egyházi vizsgálat Esztergom vármegyében 1701-ben.
Esztergom 1896.
- OLTVÁNYI PÁL: A népoktatási ügy Magyarországon a múlt s jelen
időben. Szeged 1884.
- ORTUTAY GYULA: Variáns, invariáns, affinitas. A szájhagyományozó
műveltség törvényszerűségei. Bp. 1959. 195-238.
- UŐ: Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kulturájában.
Ethnographia, LXXIII. évf. /1962/ 4. sz. 497-512.
- UŐ: A szájhagyományozás törvényszerűségei. Ethnographia, 1965.
- PADOS JÁNOS: Széchenyi Pál kalocsai érsek életrajza. Pest 1862.
- PÁPAI BÉLA: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bom-
lása idején /1711--1867/. In: Kovacsics József /szerk./:
Magyarország történeti demográfiája. Közgazdasági és Jogi
Könyvkiadó, Bp. 1963. 143-221.
- PEHM JÓZSEF: Padányi Biró Márton veszprémi püspök élete és kora.
A veszprémi egyházmegye multjából, 2. sz. Zalaegerszeg 1934.
- PÉTERFY SÁNDOR: A magyar elemi iskolai népoktatás. 1. füzet,
Bp. 1896.
- PETRÁK MIHÁLY: Acsády Ádám veszprémi püspöksége, 1725--1744.
Veszprém 1949.
- PETROVICH EDE: Baranya megye 18. századi népoktatása az egyház-
látogatási jegyzőkönyvek tükrében. Baranyai Helytörténetírás
1971. 157-190.
- PFEIFFER JÁNOS: A veszprémi egyházmegye legrégibb egyházlátoga-
tásai /1554--1760/. A veszprémi egyházmegye multjából, 10.
sz. Veszprém 1947.

- PISZKER OLIVÉR: Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején /1743--83/. Pannonhalmi Füzetek, 13. sz. Pannonhalma 1933.
- PIUS DESIDERIUS: Ueber Erziehung und Unterricht in Ungarn. Leipzig 1833.
- POLÁNY ISTVÁN: Nyugatmagyarország közoktatásügyének története. Szombathely 1936.
- POLÓNYI NÓRA: A magyar népiskolai oktatás statisztikai forrásai /1777--1848/. Statisztikai Szemle, 1971. 296. s köv.
- PUCZ ANTAL: A Nevelésbeli Fenyíték minémüségeiről. Tudományos Gyűjtemény, 1819. VII. 58-63.
- RAVASZ JÁNOS: A magyarországi köznevelés vázlatos története a XVIII. század~~h~~ első felében /1711--1760/. Pedagógiai Szemle, IV. évf. 1954. nov.--dec. sz.
- UŐ: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100--1849. Tankönyvkiadó, Bp. 1966.
- RAVASZ JÁNOS--FELKAI LÁSZLÓ--BELLÉR BÉLA--SIMON GYULA: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó, Bp. 1960.
- RENDEK JÓZSEF: Tanítás-mód városi, s falusi elemi iskolatanítók, és mesterképző intézetek használatára. Buda 1845.
- RÉPÁSSY JÁNOS: A népiskolai oktatás módszertana. Eger 1873.
- RÉVÉSZ IMRE: A magyarországi protestantizmus történelme. Bp. 1925.
- SALACZ GÁBOR: A Cassa parochorum története. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvei, 1933.
- SALAMON FERENC: Magyarország a török hódítás korában.² Bp. 1886.
- SCHERER FERENC: Gyula város története. I. Gyula 1938.

- SEBESTYÉN GYULA: Elemi isk. tanító- és tanítónőképzésünk fejlődése. Bp. 1896.
- SIMON GYULA: Neveléstörténeti kutatás levéltárakban. In: Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1962. Bp. 1963.
- SOÓS IMRE: Hevesmegye benépesülése a török hódoltság után. Hevesmegyei füzetek, 3. sz. Eger 1955.
- UŐ: A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon 1711--1770. Damjanich János Múzeum, Szolnok 1958.
- SÖRÖS PONGRÁC: Verancsics Antal élete. Magyar Sion, 1898.
- SUGÁR ISTVÁN: Népiskolai oktatás Szolnokmegyében 1771--72-ben. Jászkunság, 1972. 2. sz. 79-83.
- UŐ: Az elemi iskolai népoktatás Heves megyében 1770--1775 között. Archivum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei, 1. sz. Eger 1973. 49-85.
- UŐ: Oktatástörténeti források a Heves megyei Levéltárban. Bevezető tanulmányt írta Bajkó Mátyás. Eger 1976.
- SZABÓ DEZSŐ: A herceg Festetics-család története. Bp. 1928.
- SZABÓ GYÖRGY PIUSZ: Ferencrendiek a magyar történelemben. Bp. 192
- SZABÓ ISTVÁN: Ellenreformáció a végvárakban 1670--1681. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1933. 457-470.
- UŐ: A magyarság életrajza. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Bp. é. n. /1941/.
- SZABÓ JÁNOS: A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról. Pest 1817.
- SZAKÁL JÁNOS: A magyar tanítóképzés története. Bp. 1934.
- SZAKÁLY FERENC: Mi tartotta meg a hódoltság magyarságát? História IV. évf. /1982/ 4-5. sz. 5-7.

- SZÁNTÓ IMRE: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei. In: Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711--1790. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952. 221-299.
- UŐ: A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Festeticsbirtokokon 1711--1850. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1954.
- UŐ: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750--1850. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 63. sz. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének III. kötetéből. Eger 1957.
- UŐ: Egy dunántúli falu Alsópáhok története. Tankönyvkiadó, Bp. 1960.
- UŐ: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541--1593. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980.
- SZARKA KÁROLY: A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában. Vác 1947.
- SZEDERKÉNYI NÁNDOR: Heves vármegye története. IV. Eger 1893.
- SZENTKERESZTY TIVADAR: Békés vármegye népoktatásának története. Békéscsaba 1932.
- SZILASY JÁNOS: A nevelés tudománya. I-II. Buda 1827.
- TAKÁTS ENDRE: Gr. Nádasdy László csanádi püspök, 1662--1729. Szeged 1943.
- TARNAY MARIANNE: Iskolázás és művelődés a Jászságban. Bp. 1943.
- TAVASI LAJOS: Eszmetöredék a népnomor és népnevelésről. Nevelési Emlékek, 1847. 3.
- UŐ: Elmélkedés a köz- és nyilv. tanításról. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1847. 40.

- UŐ: Válogatott pedagógiai művei. Összeállította és jegyzetekkel ellátta Oroszné Murvai Margit. Tankönyvkiadó, Bp. é. n.
- TESSEDIK SÁMUEL: A paraszt ember Magyarországon, mitsoda és mi lehetne. Péttsett 1786.
- UŐ: Szarvasi Nevezetességek. Ford.: Nádor Jenő és Lang János. Kiadja Nádor Jenő. Bp. 1938.
- THIRRING GUSZTÁV: Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938.
- THURY ETELE: Veszprém városának története /Veszprémi krónika/. Történelmi Tár, 1905. 13-33.
- TIMON ÁKOS: A párbér Magyarországon. Bp. 1885.
- Tiszamenti /Kisszel Antal ujvencsellői lelkész/: Népképzés. A falusi iskolaházak és tanítók állapotja. Pest 1841.
- TÓTH DEZSŐ: A hevesnagykunsági református egyházmegye multja. é. n.
- TÓTH ENDRE: A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában. Csurgói Könyvtár, 1940.
- TÓTH LAJOS: Tessedik Sámuel életműve /1742--1820/. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Szarvas 1973.
- UŐ: Tessedik Sámuel 1742--1820. Szarvas 1976.
- UŐ: Tessedik Sámuel pedagógiai reformtevékenysége. Tankönyvkiadó, Bp. 1980.
- VÁG OTTÓ: A neveléstörténet néhány elméleti kérdése. Pedagógiai Közlemények, 11. Tankönyvkiadó, Bp. 1969.
- VANYÓ TIHAMÉR ALADÁR: A katolikus restauráció Nyugatmagyarországon /Sopronmegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai a XVII. század második felében/. Pannonhalma 1928.

- UŐ: Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600--1850. Olaszországi Magyar Oklevéltár II. Pannonhalma 1933.
- UŐ: A trienti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon. Pannonhalma 1933.
- UŐ: Az egyházmegye-történetirásról. Regnum, 1937.
- UŐ: A plébániatörténetirás módszertana. Regnum, 1940/41. 3-65.
- UŐ: Belgrádi püspökök jelentései a magyarországi hódoltság viszonyairól 1649--1673. Levéltári Közlemények, XLII. évf. /1971/ 2. sz. 323-341.
- VARGA IMRE: A győri székesegyházi főesperesség egyházlátogatászi jegyzőkönyvei 1698-ból. Külön-kiadás a győri Megyei Múzeum 1971. évi évkönyvéből, 1-45.
- UŐ: A canonica visitatio értelmező szótára /I-II./ Vigilia, 1978. 4. sz. 200-204., 270-273.
- VARGA JÁNOS: A parasztság állami kizsákmányolása a 18. század első felében. In: Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711--1790. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952. 49-77.
- VARGHA ISTVÁN: Mi kell a magyarnak? I-ször Nevelés. Kassa 1834.
- VARGHA JÁNOS: Vezérkönyv az elemi nevelés és tanításra. Buda 18.
- VECSEY LAJOS: A zalai népnevelés Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében. Történetirás, I. évf. 1937.
- VILLÁNYI SZANISZLÓ: Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Esztergom 1891.
- VINCZE LÁSZLÓ: Tessedik Sámuel élete és pedagógiai munkássága. Pedagógiai Szemle, 1953. szept.--dec. sz.
- UŐ: Tessedik Sámuel válogatott pedagógiai művei. Bp. 1956.

VOIT PÁL: A barokk Magyarországon. Bp. 1971.

VÖRÖS KÁROLY: Az 1765--66-i dunántúli paraszttözgalom és az urbérrendezés. In: Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711--1790. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952. 299-385.

WACZULIK MARGIT: A magyar barokk vallásos nemzeti öntudatának kialakulása. Regnum, 1942/43. 720-734.

WALDAPFEL JÁNOS: A magyarországi közoktatás története 1740--1773. Budapesti Szemle, 1900. 1-28., 239-262.

WARGHA JÁNOS: Neveléstan. Kecskemét 1844.

WELLMANN IMRE: Barokk és felvilágosodás. In: Domanovszky Sándor /szerk./: Magyar művelődéstörténet. IV. Bp. é. n. 7-108.

UŐ: Az 1753-i alföldi parasztfelkelés. In: Spira György /szerk./: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711--1790. Akadémiai Kiadó, Bp. 1952. 141-221.

UŐ: Tessedik Sámuel. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp. 1954.

UŐ: A parasztság helyzete az 1767. évi urbérrendezés előtt. Századok, 1955. 551-588. és A történettudomány kérdései 23. sz. Akadémiai Kiadó, Bp. 1955.

UŐ: A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt saját vallomásainak tükrében. Bp. 1967.

UŐ: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Agrártörténeti tanulmányok 6. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979.

UŐ: Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. Történelmi Szemle, 1980. 3. sz. 376-450.

ZORN ANTAL: A katolikus népoktatás helyzete a kalocsai érsekség területén a visitatio canonicák tükrében 1711--1806. Bölcsészeti doktori értekezés. Kitűzte: Szántó Imre egyetemi tanár. Szeged 1974.

ZSILINSZKY MIHÁLY: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. I-III. Bp. 1881--1893.

UŐ: A magyarhozi protestáns egyház története. Bp. 1907.

ZSOLDOS IGNÁC: Nevelésünk hiányai. Buda 1836.